

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RÜXSARƏ ZAKİR qızı İSMAYİLOVA

**ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN KONTEKSTUAL MƏNALARI VƏ
ONLARIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİ ZƏNGİNLƏŞDİRMƏSİ**

HSM-060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Filologiya elmləri doktoru
prof. Afət Musa qızı Abbasova

BAKI - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-5
I FƏSİL. ÇOXMƏNALI VƏ YA POLİSEMANTİK SÖZLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	
1.1. Çoxmənalı sözlər və omonimlər.....	18-27
II FƏSİL. ÇOXMƏNALILIQDA LEKSİK VƏ ÜSLUBİ MƏCAZLAR	
2.1. Sözlərin çoxmənalılığının mürəkkəb sözlərin yaranmasında rolu.....	36-42
III FƏSİL. ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN MƏCAZİ MƏNALARI DİLDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏSİNİN VƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ ÜÇÜN ƏSAS BAZADIR.....	
3.1. Çoxmənalı sözlərin kontekstual mənaları.....	52-63
NƏTİCƏ.....	64-65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	66-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrümüzdə xarici dillərin öyrənilməsi kütləvi xarakter daşıyır. Xarici dilləri bilmək yeni məlumatlar əldə etməyə kömək edir.

Dünyada ingilis dili ən geniş yayılmış dillərdən biri hesab edilir. Hal-hazırda ingilis dilini öyrənmək bir çox səbəbdən ötrü vacib əhəmiyyətə malikdir:

1. İngilis dili müxtəlif dillərdə danışan insanlar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsidir, yəni "beynəlxalq ortaq dil" adına layiq görülmüş ilk dil hesab olunur. Müasir dünyada ingilis dili ən çox istifadə edilən dillərdən biridir. Hal-hazırda siyasi danışıqlarda və biznesdə ingilis dili mühüm rol oynayır. Əsas elmi, həmçinin tibbi araşdırmalarda da ingilis dilindən istifadə olunur. Dünyanın ən güclü dövlətlərindən biri olan ABŞ da daxil olmaqla, Böyük Britaniya, Avstraliya, CAR, İrlandiya, Sinqapur və Yeni Zelandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dili sayılır. Bu dil dörd yüz milyon insanın ana dili, həmçinin bir milyard dörd yüz milyon insanın isə ikinci dilidir. Yer kürəsində əlli üç ölkənin eyni zamanda BMT də başda olmaqla, bir sıra beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri hesab edilir.

2. Müasir dövrümüzdə ingilis dilinin dənizçilik, kommersiya, diplomatiya, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi çox geniş rolu vardır.

3. Belə ki, iki, üç bəzən daha çox dil bilmək dünyagörüşünün inkişaf etməsinə müsbət anlamda təsir göstərir, eyni zamanda hadisələrə, ətraf-alməmə daha geniş tərəfdən baxmağa kömək etmiş olur. Fransanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Volterin sözü ilə desək, bir qalanın bir çox qapısının açarına sahib olmaq istəyirsənsə, çox dil bilməlisən. Bir insan nə qədər çox ağıllı, savadlı da olsa, xarici dil bilmədən dünyagörüşünü dar formadan çıxarıb daha da inkişaf etdirməsi, elmi mübadilə etməsi, dünya təcrübəsindən faydalanması mümkün olmur.

4. Hal-hazırda nəşr edilən və son iki əsrdə nəşr edilmiş kütləvi mətbuatın və ədəbiyyatın böyük bir hissəsi, internet resurslarının isə 80 %-i ingilis dilindədir. Həm elmi biliklərin dərk edilməsində, həm də diplomatik, iqtisadi və ticari əlaqələrin

yanmasında, istər xarici ölkələrə səyahətlərdə, dünyanın istənilən ucqar hissəsində ingilis dili əvəzəlməz bir rola sahibdir.

Bütün bu deyilənlərə görə ingilis dilinin öyrənilməsi hər kəs üçün həyati zərurət kimi qarşıda durur.

Dünyanın ən aparıcı dillərindən biri olan ingilis dilinin öyrənilməsində leksikologiyanın əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. İngilis dilinin leksikologiyasına aid olan sahələrdən biri də çoxmənalı sözlərdir. Çoxmənalı sözlər ən problemlı məsələlərdən biri hesab edilir.

Elm və texnika inkişaf etdikcə dildə inkişaf edir. Bunun nəticəsində dildə yeni anlayışlar, yeni çoxmənalı sözlər meydana gəlir. Belə ki, çoxmənalılıq bildirən sözlərə yeniləri əlavə olunur.

Çoxmənalı sözlərə bədii ədəbiyyatda, şifahi və yazılı nitqdə, qəzet-jurnal materiallarında, reklam və anonslarda rast gəlmək olar. Əsasən, çoxmənalı sözlərin Azərbaycan dilinin zənginləşməsində xüsusi rolu vardır. Təkcə Azərbaycan dilində deyil, ingilis dilində də çoxmənalı sözlərin əhəmiyyəti böyükdür. Bir sözün bir neçə anlamının olması dili daha da zənginləşdirir.

Bu xüsusiyyətlərə görə Azərbaycan və ingilis dilində çoxmənalı sözlər dissertasiyada müqayisə edilərək tədqiq edilmişdir. Tədqiq edilərək öyrənilməsinə baxmayaraq, çoxmənalılıqla bağlı bəzi məsələlər hələ də həllini tapmamışdır.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan və ingilis dilində çoxmənalı sözlər, predmeti isə Azərbaycan və ingilis dilində çoxmənalı sözlərin kontekstual mənalarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi çoxmənalı sözləri tədqiq etmək və araşdırmaqdır. Tədqiqat işinin vəzifəsi isə mövzu haqqında məlumat əldə etmək və çoxmənalı sözlərin əsas xüsusiyyətlərini qeyd etməkdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində əsasən, Azərbaycan, ingilis və rus mənbələrindən istifadə olunmuşdur. İstifadə olunmuş əsas mənbələr elmi kitablar, məqalələr, internet qaynaqları, Azərbaycan və ingilis dilində olan bədii ədəbiyyat nümunələridir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi əsasən, təsviri, analiz, müqayisə metodları ilə araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi haqqda onu demək olar ki, keçmiş və müasir dövrdə yaranan çoxmənalı sözlərdən bəhs edilmişdir. Elm, texnika inkişaf etdikdə həm öz dilimizdə, həm də müxtəlif dillərdə yeni sözlər, yeni çoxmənalı sözlər yaranır.

Tədqiqat işinin elmi və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi elmi və praktiki cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işi elmi cəhətdən araşdırılmış çoxmənalı sözlərlə bağlı olaraq alimlərin fikirləri və düşüncələri əks olunmuşdur.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti barəsində isə onu demək olar ki, təhsil alan hər bir bakalavr və magistratura tələbəsi bu işdən praktik cəhətdən yararlanma bilər.

İşin aprobeasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dili Leksikologiyası və üslubiyyatı 1 kafedrasında təsdiq olunub. Dissertasiya işinin mövzusunə müvafiq olaraq “Çoxmənalı sözlərin kontekstual mənaları və onların dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməsində rolu” adlı məqalə çap edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işinin strukturu üz vərəqi, mündəricat, giriş, üç fəsil, 3 yarımfəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi 69 səhifə həcmindədir. Dissertasiya işinin girişində tədqiqatın aktualığı, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, elmi və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir. Girişin sonunda isə tədqiqat işinin aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Tədqiqat işinin nəticə hissəsində işin içərisində olan bütün məlumatlar ümumiləşdirilmiş və nəticə şəklində göstərilmişdir.

Tədqiqatın ədəbiyyat siyahısı hissəsində isə bir neçə dildə - Azərbaycan, ingilis və rus dilində olan elmi məlumatlar, bədii ədəbiyyatlar, internet resursları qeyd edilmişdir.

I FƏSİL

ÇOXMƏNALI VƏ YA POLİSEMANTİK SÖZLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər mühüm rol oynayır. Ən qədim zamanlardan dilin lügət tərkibində sözlərin çoxmənalılıq ifadə etməsi, onların fəal formada mövcudluğunu göstərir. Bu hadisə dilin daxili inkişaf qanunlarından biri hesab olunur.

Həmçinin, türk dillərində də hələ qədim zamanlarda çoxmənalılıq böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Hal-hazırda dildə olan *“türkün sözü”* ifadəsi də buna sübutdur [11, s.16].

Dildə mövcud olan sözlərin əksəriyyəti ancaq bir deyil, bir neçə anlayışı bildirdirir. Bu şəkildə bir neçə mənəni özündə ehtiva edən sözlər çoxmənalı sözdür və bu hadisə dildə çoxmənalılıq termini ilə ifadə olunur [67].

Çoxmənalılıq bir termin kimi ilk dəfə 1887-ci ildə M.Brill tərəfindən dilə gətirilmiş və geniş şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır. *“Polisemiya”* sözü yunan sözü olub, *“poly”*- *“çox”* və *“sema”* - *“işarə”* deməkdir [64, s.102].

“Polisemiya” termini əsas mənaya görə eyni sözlə bir neçə əlavə mənə bildirir. Buna belə bir nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar ki, söz əvvəlki mənəni saxlayaraq əlavə mənələrdə yarada bilir. Sözlərin əsas mənəsi ilə yanaşı əlavə mənəsi dil üçün çox əhəmiyyətlidir [19, s.37].

Əzizə Hacıyeva qeyd edir ki, *“Polisemiya diaxronik bir termindir və çoxmənalı söz *“mənalər çoxluğu”* ifadəsini bildirir [58, s.163].*

Səlim Cəfərovun sözlərinə görə bir məfhumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı - polisemantik sözlər deyilir. Çoxmənalı sözlər bildirdiyi fərqli mənə formalarına görə eyni hesab olunmur. Ümumiyyətlə, sözlər məhdud və ya geniş mənada işlənməsinə görə az ya da çox ifadə çalarlığına malikdir. Sözlərin əsas mənədən başqa, əlavə və yaxud ikinci mənəsi yoxdursa, bu sözlərə tək-mənalı və ya

monosemantik sözlər deyilir. Məsələn, heyvanların alında olan ağ ləkəni göstərən *qaşqa* sözü, bununla belə *mən*, *traktor*, *orfoqrafiya*, *kombayn*, *öz*, *hamı* və s. sözlər təkmənəli, *ağız* sözü isə çoxmənəli hesab edilir. Bundan başqa “*ağız*” sözü *bıçağın ağızı*, *topun ağızı*, *qapının ağızı*, *qazanın ağızı* və s. ifadələrində fərqli mənaları bildirir [11, s.16].

Ginzburq yazır: “Söz mənasını təhlil edərkən, bir qayda olaraq sözlərin tək bir mənə vahidi olmadığını müşahidə edirik. Monosemantik sözlər, yəni yalnız bir mənə daşıyan sözlərin sayı nisbətən azdır, bunlar əsasən, elmi terminlərdir, məsələn, *hydrogen*, *molecule* və s.” Yəni ingilis dilində nümunə kimi verilmiş *hidrogen* və *molekul* sözü təkmənəli sözlər hesab olunur. İngilis dilində sözlərin çoxu polisemantikdir, yəni birdən çox mənəyə malikdir. Məsələn, “*Table*” sözünün ingilis dilində ən azı səkkiz mənəsi var:

1. a piece of furniture; 2. sing. the food put on a table, meals; 3. a thin flat piece of stone, metal, wood, etc.; 4 the persons seated at a table; 5. pl. slabs of stone; 6. words cut into them or written on them (the ten tables); 7. part of a machine-tool on which the work is put to be operated on; 8. an orderly arrangement of facts, figures, etc.; 9. a level area, a plateau [57, s.33].

Nöqtəyi-nəzərimə görə göstərilən hər mənə yuxarıda qeyd edilən növlərin terminləri ilə təsvir oluna bilər. Bu mənələrdən, yəni “*table*” sözünün mənələrindən səkkizini nitq hissələri mənələrinə görə analiz etmək olar, çünki onların qrammatik mənəsi – hal, say kateqoriyası vardır.

“V” hərfi ilə bağlı verilmiş “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə olan 628 sözə diqqət yetirdikdə verilən sözlərin 70 faizinin çoxmənəli, 30 faizinin isə təkmənəli olduğunu görə bilərik. “*Vaxt*” ismi və “*vəhşi*” sifətinin lüğətə əsasən mənələrinə nəzər salaraq: “*vaxt*” isminin 10, “*vəhşi*” sifətinin 6 anlamı vardır. Bu sözlərə diaxron olaraq baxdıqda, iki mənədə “*zaman*” (*vaxt*), “*müddət*” və “*ibtidai*” (*vəhşi*) mənələrdə verilmişdir. İndi isə onların sinxron olaraq bir neçə mənəsinə diqqət yetirək. “*Vəhşi*” sözünün mənələri: *ibtidai*; *çöldə sərbəst yaşayan*; *yabanı*: *adamdan qaçan*; *adamayovuşmaz*; *tənha*; *azğın*, *qudurmuş*, *qaba*, *tərbiyəsiz*. “*Vaxt*” sözünün mənələri: *müddət*, *zaman*; *illərin*, *saatların*, *günlərin biri-birini əvəz etməsi*;

hadisənin başvermə anı; dövr, zamanə, çağ; mövsüm; fürsət; boş saat; möhlət;.Vəhşi və vaxt sözlərinin verilmiş anlamları - diaxron və sinxron mənaları dildə birlikdə işlənir [17, s.74]

Afad Qurbanov yazır ki, “*Dildə sözlərin çoxmənəlilik bildirməsi fikir dolaşılıqlığı və anlaşılmazlığı kimi hallar yaratmır. Sözlərin çoxmənəlilik ifadə etməsi cümlə daxilində əhatə olunduğu sözlərlə daha yaxşı anlaşılır*”. Məsələn, “*qaş*” sözünə nəzər salaq:

Şamil atasının sifətini bu gün görmüş kimi yadından çıxarmır: qıvırcıq tüklər, hər zaman təbəssüm içərisində olan xoş bir üz - ay kimi qaşlar, iri, mənalı gözlər... (S.Rəhman). Biz çəkildik dağ başına, Qonduq yamaclar qaşına (A.Şaiq), Kərəm yəhərin qaşına sinmişdi (M.Hüseyn).

Birinci nümunədə “*qaş*” sözü, göründüyü kimi insanın gözünün üstündə olan tükləri, ikinci nümunədə yamacların lap uca hissəsini, üçüncü nümunədə isə yəhərin qaşa bənzəyən hissəsinin adını göstərir [23, s.331].

Çoxmənəliliyə bütün sözlərdə eyni dərəcədə rast gəlinmir. Bunlardan bəzisi iki, üç, bəziləri isə daha çox mənəni ifadə edə bilər. Məsələn, dildəki *yol* və *dil* sözlərinin bildirdiyi mənələrə diqqət yetirdikdə burada *dil* sözünün daha çox mənəyə malik olduğunu görə bilərik.

Kruza görə polisemantik sözlər iki müxtəlif növə bölünür: xətti və qeyri-xətti polisemantik sözlər. Belə ki, xətt polisemiyada mənələr arasında bir ümumiləşdirmə əlaqəsi vardır. Xətti polisemiyanın dörd növü vardır: avtohiponomiya, avtomeronomiya, avtosuperordinasiya və avtonomiya. Metafora və metonimiya isə qeyri-xətti növə aid edilir [63, s.6].

- Əsas hissənin ixtisaslaşmış bir anlama qədər gətirən avtohiponomiya;
- Əsas hissənin alt hissəyə qədər aparən avtomeronimiya;
- Əsas hissənin daha ətraflı anlama apardığı avtohiperonimiya və ya avtosuperordinasiya;
- Əsas hissənin daha böyük bir anlama gətirib çıxardığı avtonomiya [67].

Çoxmənəli sözlər lüğəvi mənəsinə görə iki yerə bölünür:

1. Əsas mənə;

2. Asılı mənə.

Lüğətlərdə əsas mənə birinci verilir. Əsas mənə sözün əvvəlki, yəni keçmiş anlamıdır. Əsas mənə başqa mənaları anlamaq üçün əsas istinad nöqtəsi hesab edilir. Məsələn, “*table*” sözünün birinci mənası “*flat slab of stone*” adlanır. Qalan anlamları isə asılı mənasıdır. Başqa nümunələrə nəzər yetirək: [57, s.34]

The plane crashed on landing cümləsində “*crash*” sözü “*qəzaya uğramaq*” mənasındadır. Bu sözü tam anlamaq üçün həmin “*to crash*” feilinin əsas mənasını bilməliyik, yəni düşmək, dağılmaq, nəyəsə möhkəm səs ilə dəymək. Təkcə bundan sonra həmin kontekstdə mənəni anlamaq olar.

The car crashed into the wall of high speed.

The house was on fire, the roof crashed through.

Another quake followed and the building crashed down.

Eləcə də, “*crack*” sözünün mənasını ancaq zarafata meydan vermək, zarafat etmək sözləri ilə kifayətləndirmək olmaz. Onun əsas mənası daha geniş anlamlı sayılır.

"The ice cracked.

The wall cracked.

The cup cracked.

We heard a branch crack.

He poured boiling water in the glass & the glass cracked." [33, s.85].

Tarixi inkişafa əsasən çoxmənalı sözlərin mənası bölgü hesabına dəyişə bilər. Belə ki, əsas mənə ikinci planda olur və asılı mənə isə ön plana keçə bilər. Məsələn, etimoloji xüsusiyyətlərinə görə *traffic* sözünün mənası - “*ticarət*”

(slave traffic, traffic in drugs,). Həmin mənə artıq asılı mənə sayılır. “*Traffic*” sözünün əsas anlamı “*nəqliyyat, küçə hərəkəti*”dir. Məsələn,

He was waiting for the cross traffic to pass [33, s.86].

In England traffic keeps to the left.

Demək olar ki, çoxmənalı sözlərin bütün mənaları əsas, yəni mərkəzi mənə ətrafında birləşir. Məsələn, “*stub*” isminin mərkəz, yəni əsas mənası “*əsas hissə*

məhv olduqdan sonra qalan hissə, qalıq nəyinsə hissəsi".Əsas mənaya görə digər mənaların hamısı sözün ətrafında qruplaşa bilər:Məsələn,

The stub of an arm-qolun kökü

The stub of a cigarette-kül

The stub of a tree-kötük

The stub of a tooth- dişin kökü

The stub of a ticket - biletin nəzarət hissəsi kəsildikdən sonra qalan hissə.

The stub of a cheque book - çek kitabçasının kötüyü və s. [33, s.87]

"Stroke" isminin əsas anlamı "az vaxt sərf olunaraq istifadə edilən başqa hərəkət" adlanır.Bu mənaya görə aşağıdakı mənalar birləşir. Məsələn,

One stroke of the pen

Not to do a stroke of work

A sun stroke

The stroke of an oar

On the stroke of ten və s.

Çoxmənalılıq bildirən sözlərin semantik təhlili ilə əlaqədar tədqiqatlar 18-ci əsrdə başlamış və 19-cu əsrdə geniş formada davam etmişdir. Bu tədqiqatlar filoloq Mişel Bril və dilçi Con Layn'a məxsusdur [64, s.102].

Semantik əlaqə sözlər arasında vardır ki,həmçinin çoxmənalı sözlərin mənaları arasında da baş verir. Belə ki, çoxmənalı sözlərin mənaları bir-birilə bir sözlə əlaqəlidir [17, s. 73].

Hər hansı çoxmənalılıq ifadə edən sözün semantik quruluşu mənalar sistemi adlanır. Məsələn, "bar" isminin əsas anlamları bunlardır: *insanların keçməsinin qarşısını almaq üçün hər cür maneə, vəkil peşəsi, bir ictimai evdə və ya oteldə içki verildiyi bir dəzgah və ya otaq* [48, s.67].

Çoxmənalılıq bildirən sözün semantik quruluşunu təsnif edərkən təhlilin iki səviyyəsini bir-birindən fərqləndirmək olar. Birinci səviyyədə hər hansı sözün semantik quruluşu anlamlar sistemi kimi verilir. Məsələn, "fire-atəş" isminin semantik quruluşu verilən mənalarla işlənə bilər: *alov, dağdıcı yanma nümunəsi,*

soba içərisində yanan material, buxarı. Birinci verilən mənə əsas mənədir, qalan mənələr isə ikinci dərəcəli mənələr hesab edilir [48, s.45].

Sözlərin semantik quruluşu polisemantik sözlərin həqiqi mənələrində və müxtəlif dillərdəki əlaqəli sözlərdə çox fərqli ola bilər. İngilis və rus dillərində bir-birilə əlaqəli polisemantik sözlərin semantik quruluşunu müqayisə etməklə bunu aydın şəkildə görə bilərik. Beləliklə, çox böyük ölçüdə bərabər olan əsas mənədir, əlavə mənələr və ya başqa mənələr bir-birindən fərqlənir. Məsələn, ingilis dilindəki “*table*” və rus dilindəki “*стол*” sözünün mənələrini qarşılaşdırmaq olar [57, s.37].

1. *a piece of furniture*

1. предмет обстановки (сидеть за столом)

2. *the food put on a table, meals; cooking*

2. пища (подаваемая на стол), еда

3. *slabs of stone (with words written on them or cut into them)*

3. Ср. Скрижали

4. *the persons seated at a table*

4. Ср. арх. застольца

5. *a flat slab of stone or board*

5. Ср. плита

6. *Bibl. Words cut into slabs of stone (the ten tables).*

6. Ср. Заповеди

7. *part of a machine-tool*

7. Ср. планшайба

8. *an orderly arrangement of facts, figures, etc.*

8. Ср. таблица

9. *a level area, plateau*

9. Ср. Плато [57, s.38]

Sözün semantik strukturunun dəyişməsi polisemiyanın əsas xüsusiyyətlər- indən biri sayılır. Əzizə Hacıyeva qeyd edir ki, sözlərin bir sıra mənə qazanmasına kömək edən iki əsas səbəb var:

1.Sözlər başqa sözlərlə ifadə edilmiş müxtəlif formalarda istifadə edilir. Onların qonşuluğu sözlərin mənasına əks təsir edir.Məsələn, *glass- güzgü şüşə, stəkan, barometr; head-baş (bədən üzvü), baş həkim, baş müəllim, baş soğan, hər hansı bir əşyanın (dağın, ağacın, stolun, etc.) başı, çayın başlanğıcı və s.*

2. Sözlər məcazi mənada işlənə bilər.Məsələn, *əl* sözü birinci bədən üzvü olan *əl* mənasında olur,yəni ilkin mənədir. Daha sonra bu sözün ilkin mənası ilə əlaqədar yeni mənalar yarandı: *skill, ability crew, a worker.(bacarıq, bacarıq heyəti, fəhlə)*

[58, s.165].

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çoxmənalılıq bildirən sözün semantik quruluşunun sxemi onu ifadə edir ki, sadəcə bir mənə deyil,ona görə ki, hər hansı ayrı mənə daha da bölünüb başqa mənə bildirə bilər.

Söz nitq vahidi kimi təkmənalı, dil vahidi olaraq isə çoxmənalı sayılır. Söz, nitqdəki əlavə mənələrdən kənara çıxır və əsas anlamda işlənir. Belə ki,nitqdə təkcə bir forma verilir. Şübhəsiz ki, nitqdə olan təkmənalı söz kontekstual mənəyə, həmçinin mürəkkəbliyin geniş şəkildə işlənməsinə təsir etmir. Sözün işlənməsi fikir mübadiləsində təkmənalı olur, ancaq nitqdə isə ilk görüldüyü kimi yada düşür [52, s. 89].

Əzizə Hacıyeva qeyd edir ki,çoxmənalı söz nitqdə deyil, ancaq dildə mövcud olur.

Həmçinin, Həsərət Həsənov Əzizə Hacıyevanın fikirlərini belə təsdiqləmişdir: *Sözlər dildə çoxmənalı, nitqdə isə təkmənalıdır. Belə ki,söz nitq vahidi kimi təkmənalı, dil vahidi kimi isə çoxmənalı sayılır. Nitqdə söz əlavə mənə çalarlıqlarından ayrılır, amma bir əsas anlamda işlənir* [17, s.75].

Çoxmənalılıq belə izah olunur ki, söz əvvəlki mənasını özündə saxlayır və həmçinin bir sıra yeni mənalar qazanır.Məsələn, “*əl*” sözünün əsas mənası 1) *parts of body*, əlavə mənaları isə 2) *the part of a clock*, 3) *handlike things* və s.sayılır [58, s.164].

Bir çox dillərdə çoxmənalı sözlərə rast gəlinir.Ancaq ingilis dilində təkhecalı sözlərə nisbətən çoxmənalılıq daha çox işlənir [58, s.165].

Sözlər çoxmənalı olmasına və işlədilmə dərəcəsinə görə hər bir dildə fərqli olur. İlk səfər baxdıqda *aş, yer, ağ, ad, baş, bir, su* və s. sözlər çox sadə sözlər kimi bilinir, formalarında isə mürəkkəbliyə hiss olunmur. Ancaq ayrı-ayrılıqda bu sözlərin hər birinin bir çox mənaları vardır. Bu sözlərin mənalarına lüğətdə nəzər yetirdikdə onların biri-biri ilə bağlı olduğunu görə bilərik [17, s.73].

Arnolda görə bir çox dildə olan sözlərin çox hissəsi müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olsa da, çoxmənalı sözlər onlar üçün əsas hesab edilir. Sözlün nisbi tezliyi çoxdursa, onun semantik strukturunu təşkil edən variantların sayı da çoxdur, yəni sözlər bir o qədər polisemantik olur [48, s.50].

Çoxmənalılıq nəinki bütün sözlərdə, hətta bütün dillərdə eyni deyildir. Demək olar ki, eyni bir anlayış başqa-başqa dillərdə ifadə etdiyi mənaya görə fərqli olur. Məsələn, dildə “göz” anlayışını bildirən “göz” sözünün mənə həcmi oxşar olaraq rus dilindəki “*qlaza*” sözünə uyğun deyildir. Bu barədə bunu demək olar ki, hər dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır [23, s.331].

Çoxmənalılığın formal göstəricisi dedikdə onun başqa sözlərlə birləşməsi, yəni söz birləşməsi yaratması və müxtəlif semantik qrupa mənsub olması və müxtəlif leksik vahidlərlə əkslik təşkil etməsindən ibarətdir. Məsələn, “*to break*” feili “*bütövlüyü pozmaq*” mənasında aşağıdakı isimlərlə işlədilə bilər (*break a cup, a vase, glass, window, a saucer*). Semantik anlamına görə “*to crush, to smash, to crack*” feillərinə bənzəyir və semantikasına görə “*to repair, to mend, to fix, to gather, to put*” lüğət vahidləri ilə əkslik təşkil edir.

Elə həmin feil digər lüğəvi mənalarda yerinə yetirməmək, pozmaq, əməl etməmək – “*to violate*” işlədilərək “*to keep, to fulfil, to observe, to stick to smth*” antonimlərinə malik olur, aşağıda verilən isimlərlə birləşərək söz birləşməsi düzəldir (*a vow, a law, a promise, a treaty, an oath, regulation, a resolution* və s.). Çoxmənalı feilin göstəricisindən biri də onun təsirli və təsirsiz funksiyada özünü göstərmək xüsusiyyətidir. *Why shed tears? Dogs shed in spring. Phonetics is a linguistic science. His phonetics are past improving. I walked to the car, I walked him to the car. The picture was hung in the living room. The traitor was hanged* və s [33, s.80].

Hornbinin lüğətində məsələn, “*witness*”, yəni “*şahid*” sözünün dörd fərqli mənası verilib ki, bunları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. *witness, 'evidence, testimony - a direct, abstract, primary meaning*

2. *witness, a person who puts his signature to a document by the side of that of the chief person who signs it'-a metonymical, concrete, secondary meaning specialized from witness*

3. *witness, a person who gives evidence under oath in a law court' a metonymical, concrete, secondary meaning specialized from witness*

4. *witness a person who has first-hand knowledge of an event and is able to describe it' -a metonymical, concrete, secondary meaning [48, s.53].*

Buludxan Xəlilov qeyd etmişdir ki, çoxmənalılığın yaranmasında məfhumların geniş olması, məntiqi və dil amili əsas yer tutur.

Əşya və hadisə barəsində fikirlər genişlədikcə onlar insan təfəkküründə bir sıra xüsusiyyətlərinə, əlamət və keyfiyyətinə görə dəqiqləşir. Bu əlamət və keyfiyyətlərin digər bir söz formasıyla göstərilməsinə şərait yaranır. Ancaq əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətləri yeni söz formasını müəyyənləşdirə bilmir. Bu vaxt söz təkmənalılıqdan ayrılaraq çoxmənalılıq ifadə edir. Ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, hər bir məfhum digər məfhumlarla müəyyən bir əlaqədə olur. Buna görə də məfhumlar arasında oxşarlıq, yaxınlıq, münasibət imkan verir ki, eyni bir söz digər əşyaların, hadisələrin adı kimi istifadə edilə bilsin.

Məntiqi amili də, həmçinin çoxmənalılığın yaranmasında mühüm rol oynayır. Belə demək olar ki, söz yeni bir anlayışı bildirdiyi vaxt əvvəlki mənasını da dəyişmir. Bu prosesdə məntiqi amil sözlə yeni yaranmış anlayışı bir-biri ilə şərtləndirir. Ancaq yeni anlayışın olması deyil, həmçinin onu bildirən söz də mütləq olmalıdır [21, s.159].

Nitqdə dil amili sözdən istifadə ilə bağlıdır. Sözün əsas nominativ mənası (ilkin mənası) çoxmənalılığın meydana gəlməsində dayaq nöqtəsidir. Belə ki, yeni yaranan mənalar əsas (ilkin) mənaya uyğun olaraq yaranır. Bu hadisəyə əsasən törəmə və məcazi mənalar ortaya çıxır. Törəmə və məcazi mənalar əsas mənadan asılı olur [21, s.159,160].

Bu fikrə əsasən H.Həsənov yazır: “Çoxmənalı sözlərin hər hansı mənası başqa mənalarla bağlıdır ki, bunlar hər hansı ümumi və əsas əlamətləri ifadə edib invariant mənə yarada bilir. Çoxmənalı sözlərdə əsas mənə ilə əlavə mənə arasında tabelilik əlaqəsi, əlavə mənəların arasında isə tabelsizlik əlaqəsi olur”. Məsələn: “qol” sözünün əsas mənası ilə yanaşı, bir neçə törəmə mənəlarına da rast gəlmək olar: qol (bədənin bir üzvü kimi), qol(dastanın qolu), qol (qol atmaq), qol (qol qoymaq), qol (çayın qolu) və s. [17, s.78].

Azərbaycan və ingilis dillərində “boğaz və əl” sözü çoxmənalı vahidlər sırasına daxil edilə bilər və ”Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı şəkildə izah olunmuşdur:

Boğaz [1, s. 328-329].

1. *Boyunun, qida borusunun başı və nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəsi. Gülnaz dartınıb onun əlindən çıxdı, Qəmərbanunun bogazından yapışib divara çırpdı.*

2. *Çəkmə və corabın ayaqlıqdan yuxarı hissəsi. Yolçu... sonra çəkmələrinin boğazını bir az yuxarı qaldırıb, sürətli addımlarla şəhərə tərəf yollandı.*

3. *Müxtəlif qabların (şüşələrin və s.) ağızları ilə gövdələri arasındakı dar hissə. Durna bulağının dar şırranına söykənmiş balaca qırmızı sənəyin boğazından çıxan ağappaq su pıgıldayır.*

4. *Dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi. Dardanel boğazı.*

5. *Dərələrin, çayların baş tərəfi; çay ağzı. Sürü dərənin boğazında gecələnmişdi.*

İngilis dilində Throat:

1. *the front of the neck, or the space inside the neck down which food and air can go: He cleared his throat and started speaking.*

2. *having the colour of throat mentioned; making a sound in the throat of the type mentioned- a blue-throated macaw.*

3. *a voice of a person or a songbird.*

Əl [2, s. 83-87]:

1. *Qolun biləkdən dirnaqlara qədər olan hissəsi. Məsələn, Tək əldən səs çıxmaz.(Atalar sözü)*

2. *Bəzi heyvanların qabaq ayaqları.*
3. *Növbə, sıra: əl kimdə isə oynasın.*
4. *İştirak, əlaqə: Başqasının əli ilə iş görmək.*
5. *Tərəf, yan: sol əldəki mağazaya getdim.*

Hand:

1. *The part of the body at the end of the arm: All their toys are made by hand.*
2. *One of the long, thin pieces that point to the numbers on a clock or watch:*

Does anyone have a watch with a second hand?

3. *A game of cards, or the set of cards that a player has in a game: Who wanted to play a hand of poker?*

4. *A person's handwriting*

5. *Help with doing something that needs a lot of effort: Would you like a hand carrying those bags?*

Çoxmənalılıq sözyaradıcılığı prosesi ilə bir-birinə bağlıdır. Çoxmənalı sözlər həqiqi mənadan ayrılır, müstəqim anlayış bildirən yeni bir mənə ilə əvəz olunur. *Məsələn, köçmək, düzmək feillərindən törəmiş köç, düz isim və sifətləri müstəqim mənə bildirir.* Həmçinin, mürəkkəb sözlərin yaranmasında əsas rol oynayır. *Məsələn: istiqanlı, incəsənət və s.* Dildəki idiomların, ibarələrin, hikmətli sözlərin, atalar sözü və zərbi-məsəllərin, tapmacaların meydana gəlməsində xüsusi rolu var. *Məsələn, saf vicdan, burnunun ucunda danışmaq, qurban olmaq, əli boşa çıxmaq, gözüün aydın, axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır və s.* Düzəltmə sözlərdə də yarana bilər. *Məsələn, baş sözündən başlı, başsız, başçı, başçılıq, başla və s* [21, s.161].

Səlim Cəfərov deyir: “Dilimizdə çoxmənalı sözlərə, şübhəsiz, əsas nitq hissələrində rast gəlinir. Demək olar ki, bunların içərisində kəmiyyətçə isimlər və feillər daha çoxdur. Bundan başqa ikinci hissəni sifətlər, üçüncü hissəni isə digər nitq hissələri təşkil edir.”

İsim: Əl

Əllərimi təmiz yudum. Mən bircə əl oynadım. Bu işdə onun əli vardır. Bu bağ indi kimin əlindədir? Belə fürsət ələ düşməz. İş məni tamam əldən saldı. Ömrümdə bir dəfə sənə əl açdım. O indi bu işə də əl qatdı?

Sifət: *Qalın*

Bu döşək çox qalındır. Azərbaycanda qalın meşələr çoxdur. Saitlər qalın və incə olur. Onun gönü qalındır söz təsir etmir.

Feil: *Düşmək*

Alma ağacdən yerə düşdü. Maşın çoxdan yola düşdü. O dediklərimi başa düşdü. Küçədə vurhavur düşdü. Hər tərəfə səs düşdü. O hamının gözündən düşdü. Düşmənin rotası əsir düşdü. Onun saata gözü düşdü. O mühəndis olmaq fikrinə düşdü. Motor işə düşdü [11, s.18-19].

Əzizə Hacıyevada, həmçinin “çoxmənalılıq hadisəsinə müxtəlif nitq hissələrində rast gəlinməsindən bəhs etmişdir”. Misal üçün:

Noun: *Witness: 1. sübut, şahidin ifadəsi; 2. hadisəni ilk görən və onu təsvir edə bilən şəxs; 3. məhkəmədə and içib ifadə verən şəxs; 4. hər hansı bir sənəddə məsul şəxsin imzasının yanında imza atan şəxs və s.*

Verb: *Run:*

1. insanın qaçması;
2. maşınların şütüməsi;
3. qanın axması, dövrən etməsi;
4. çayın axması, tökülməsi;
5. burunun axması və s.

Adjective: *Large: 1. a large room - böyük otaq; 2. large mouth- iri ağız; 3. large appetite - yaxşı iştaha; 4. large number-çox say və s [58, s. 166].*

Ümumiyyətlə, ən vacib problemlərdən biri sözün çoxmənalılığıdır. Harford və Heysli'nin sözlərindən belə anlamaq olur ki, hər hansı bir sözün polisemiyada iki və ya daha çox bir-biri ilə əlaqəli olan mənası vardır. Məsələn, "*guard*" (mühafizəçi) sözü həm "*protector, guardian*" (qoruyucu, qəyyum), həm də ki, "*solid shield*" (zərbəyə davamlı qalxan) anlamını bildirir. Hər iki anlamda da təhlükədən qorunmaq mənasındadır [18, s. 120].

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bir sözün çoxmənalı mənalar sistemi illər boyu köhnə, yəni keçmiş mənalara daha çox yeni mənalar əlavə edildikcə və ya bəzi anlamlar sıxışdırılıb dildən çıxdıqca yavaş-yavaş inkişaf edir.

Belə ki, çoxmənalılığın inkişafı, həmçinin yeni mənaların yaranmasına və köhnə mənaların sıradan çıxmasına kömək edir.

1.1. Çoxmənalı sözlər və omonimlər

Çoxmənalı sözlər söz və yaxud ifadənin, belə ki, semantik hissədə anlam yaxınlığı ilə bağlı çoxmənalılıq bacarığıdır. Elə bunun üçün də, çoxmənalı sözlər iki söz arasında təsadüfən yaranan və oxşarlıq bildiren omonimlərdən fərqlənir. Çox zaman omonimlər yalnız linqvistik bir hadisə olduğu halda çoxmənalı sözlər belə olmur. Çoxmənalı və ya omonim sözlər arasında qərar qəbul edərkən, hər iki mənənin tarixi cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olub-olmadığını bilmək üçün sözün tarixinə baxmaq ehtiyacı yaranır [60, s.97].

Omonimlər hələ keçmiş dövrlərdən dildə yaranmışdır. Belə ki, ilk omonimlər

III-IV-cü əsrlərdə Çində ortaya çıxmışdır. İngilis dilinin araşdırılmasında çoxmənalı sözlərlə bağlı ilkin linqvistik problemlər omonimlərlə əlaqəlidir [50, s.74]. Çoxmənalı sözlərin araşdırılması həmişə omonimlərlə bağlandırılmışdır. Bu iki semantik qrup arasındakı fərqlər və problemlər tam olaraq həll edilməmişdir. Belə ki, oxuyucu kiçik bir mətnə çoxmənalı sözlər və omonimiya arasındakı fərqi seçə bilməz [12, s.5].

Kruza görə isə omonimlər terminlər və ifadələr cəhətdən çoxmənalı sözlərə oxşayan bir söz kateqoriyası hesab edilir [54, s.49].

Söz birliklərinin formaca və mənaca mühüm hissəsi çoxmənalı sözlər və omonimlərdir. Çoxmənalı sözlər və omonimlər forma eyniliyinə, qarşılıqlı münasibətə görə bir-birilə əlaqəlidir.

Çoxmənalı sözlər zamanla müəyyən inkişaf nəticəsində dəyişmələrə məruz qalır. Sözün inkişafına görə də çoxmənalı sözlərdə parçalanma hadisəsi olur. Çoxmənalı sözün anlamları semantik tərkibin ümumi istifadəsinə görə bir-biri ilə bağlıdır. Bu sözlərin mənaca uzaqlaşması tam konkret və anlaşılıqlı deyildir, ona görə ki, verilən amillərin hamısı eyni vaxtda göstərilə bilər [17, s.116].

Lüğət tərkibində yerləşən bərabər, yəni eyni formalı sözlərin bir hissəsi çoxmənalı söz və omonim kimi istifadəsi onu bildirir ki, onların arasında bir-biri ilə münasibət var, onlar biri-birinə keçə bilər. Məsələn, *qol, üz* və s. *Qol*" sözü *bədənin bir üzvü və də imza* anlamında omonim, *ağacın budağı, çayın qolu, əsərin qolu, köynəyin qolu* və s. anlamlarında isə çoxmənalı olur. "Üz" sözü *sifət, üzmək* anlamlarında omonim, *yerin üzü, südüün üzü, göyün üzü, döşək üzü* və s. mənalarında çoxmənalı sayılır [17, s.117].

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti və Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti"ndə "bel və dolu" sözlərinin həm çoxmənalı söz kimi, həm də omonim kimi işlənməsi verilmişdir:

Bel-çoxmənalı söz

Bel-1.bədənin ortası,qurşaq bağlanan yeri-Belində qəbzəli xəncər olan bir kişi içəri girdi.

2. Hüdüür dağın iki tərəsi arasındakı əyrilmiş yer və alçaq keçid.Şehli kəndinin sağ tərəfində yalın beli ilə xırmanlar salınmışdı.

3.İnsanın və bəzi heyvanların qarnının arxa tərəfi,sağrı ilə çiyinlər arasındakı hissə; Elə,obaya səs düşür.İgidlər at belinə qalxır.

4.Dövrə,ətraf;Şəhərin belə yarımqurşaq kimi dolanan minlərcə sahil işıqları yerə səpilmiş ulduzlar kimi sayrışırdu [1, s. 254-255].

Bel-omonim

Bel-uzun saplı qazma aləti.Ulduz həyəətə girərkən hasarın yanında əlində bel yer qazırdı.

Bel-bədənin ortası,qurşaq bağlanan yeri [3, s. 67-68].

Dolu-çoxmənalı söz

Dolu-1.içərisi boş olmayan,ağzına kimi bir şeylə doldurulmuş,ya doldurulmuş;İri ocaqlar üstündə dolu qazanlar buğlanır.

2.Bir şeyin çoxluğunu bolluğunu bildirir;Evi hər gün axşamədək onun yanına ziyarətə gələnlərlə dolu idi.

3.Dolğun bir qədər kök,ətli canlı;Gülarə xanım qırx-qırx iki yaşlarında ağsifət dolu bir qadın idi.

4. *Barıt, güllə, patron və s .qoyulub atılmağa hazırlanmış; Ayağa çəkilməmiş dolu tüfəngi boşaltmaq olmazdı* [1, s. 668].

Dolu-omonim

Dolu-Boş olmayan; Çəmənliyə səpələnib zaraflatlaşan, çiyinlərində su dolu səhəng olmasına baxmayaraq, bir-birini qovub-oynaşan qızlar qaşdakı kişiləri görən kimi susdular.

Dolu-İlin isti dövründə buz halına düşən yağıntı; Cıdır meydanına dolu yağanda; Bəxtinə yəhərsiz bir yabı düşər... [3, s.88].

Lüğətlərdən birində omonim kimi *döş* sözü 1) *adam döşü*; 2) *dağ döşü* – verilir. Şübhəsiz ki, bu sözlər omonim deyil, söz məcazi mənə bildirdiyi üçün çoxmənalı olur [4, s. 265].

Çoxmənalı sözlər və omonimlərin əsas oxşarlıq və yaxınlığı hər ikisinin formasına görə eyni, amma mənasına görə isə fərqli olmasıdır. Məsələn, çoxmənalı "*baş*" sözü formaca dəyişiklik baş vermədən *baş sovet, baş həkim, baş soğan, dağın başı* və s. birləşmələrdə müxtəlif mənələrdə istifadə edilir.

Həsərət Həsənov çoxmənalı sözlər və omonimlər arasındakı aşağıdakı oxşar xüsusiyyətləri göstərmişdir:

1. Hər ikisi formaca eyniliyə görə işlənən semasioloji vahidlərdir.

2. İstər omonim, istərsə də çoxmənalı sözlər eyni səs tərkibi ilə işlənir. Məsələn, "*ağ*", "*qabaq*" həm omonim, həm də çoxmənalı sözlər sayılır.

3. Həm qrafik həm də tələffüzçə eyni olur. Məsələn, "*tut*", "*al*" sözləri hər ikisi omonim və çoxmənalı söz kimi ifadə olunur.

4. Omonimlərin və çoxmənalı sözlərin bir hissəsi nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, "*vurmaq*" çoxmənalı sözünün mənələrinin hamısı eyni bir nitq hissəsinə feilə aid olur, *sifət bağ* sözləri də, həmçinin omonim mənələri də eyni bir nitq hissəsinə - ismə məxsusdur: *sifət (üz)*, *sifət (nitq hissəsi)*, *bağ (meyvəlik)*- *bağ (ip)* və s.

5. Eyni qayda da həm çoxmənalı sözdən, həm də omonimdən yeni sözlər yaranır. Məsələn, "*baş*" və "*yay*" sözlərinə nəzər yetirmək olar: "*Baş*" sözü çoxmənalı, "*yay*" sözü isə omonim sayılır. Məsələn,

Baş—başlı, başlıq, başsız, başçı, yay—yaylı, yaylıq, yaysız, yayçı [17, s.118].

Bu oxşarlıqlar onları eyniləşdirmək üçün o qədər də əsas deyildir, ona görə ki, onların arasındakı fərqliliklər daha əsas hesab edilir.

Çoxmənalı sözlərin parçalanması nəticəsində omonimlərin yaranması dilçilikdə çox əvvəldən vardır. İlk dəfə, Çarles Balli qədim çoxmənalı sözlərin parçalanması nəticəsində yeni sözlərin meydana gəlmə ehtimalını araşdırmışdır. "*Semantik omonimlər*" terminini də, həmçinin ilk dəfə o yaratmışdır [51].

Musa Adilov da, həmçinin demişdir ki, omonimlər çoxmənalı sözlərdə yaranan mənə parçalanmasına görə meydana gələ bilər [4, s.266].

Belə ki, çoxmənalı sözlərdən omonimlərin yaranması yavaş-yavaş formalaşan bir hadisədir. Bu formada olan omonimlər original sözlərdən leksik və qrammatik mənalarına görə seçilir. Çoxmənalı sözlərdə fərqli mənalar sözün əsas mənası ilə birbaşa formada bağlıdırlar, lakin bəzi vaxtlarda yeni mənə ilə əsas mənə arasındakı fərq o qədər böyük ola bilər ki, əlaqə itir və omonimlər yaranır. Çoxmənalı sözlər isə arxaizasiya və mənələrdən birinin yoxa çıxması nəticəsində kökdən düşür [19, s.37].

Musa Adilov qeyd edir: "Çoxmənalı sözlərin müəyyən anlamları arasında mənə əlaqəsi itdikdə yeni sözlərin əlavə mənaları bir-birindən fərqləndikdə bu zaman omonimlər yaranır." Bu hadisədən sonra isə omonimlik ifadə edən hər bir sözün daxilində çoxmənalılıq daha da inkişaf edir [4, s. 268].

Əlbəttə ki, müəyyən bir sözün çoxmənalı leksema və ya omonim olması haqqında bir çox söyləntilər var. Bu problem semasiologiyada ən mürəkkəb, ən mübahisəli məsələlərdəndir [4, s.269].

Çoxmənalılıq, həmçinin omonimlikdən əmələ gələ bilər. İki söz səs formasına görə eynidirsə, həmin sözlərin mənası semantik quruluş yaradar. Məsələn, *human ear* və *the ear of corn* diaxronik cəhətdən omonim hesab edilir. Onlardan biri etimoloji cəhətdən latın *auris*, digəri isə *acus, aceris* sözlərindən düzəlmişdir. Sinxronik cəhətdən isə onlar eyni sözün iki fərqli mənaları sayılır. *The ear of corn* metafik işlədilən ifadəyə oxşayır. Bundan başqa *the foot of the mountain, the eye of the needle* ifadələri də buna nümunədir [57, s.34].

Dilimizdə keçid, aralıq hadisə vardır ki, onların olması omonimi çoxmənalılıqdan fərqləndirmək üçün müəyyən zamanlarda mürəkkəbləşir, ancaq bu

prosesi bir-birindən ayırmaq istər nəzəri,istərsə də lüğətçilik praktikasında lazımdır.Omonimləri çoxmənalı sözlərdən ayırmaq və fərqləndirmək ilk öncə lüğətçi üçün lazımdır, ona görə ki, bu proses öz praktik həllini lüğətlərdə tapır. Dildən istifadə edənlər, yəni daşıyıcıları isə omonim və çoxmənalı sözləri bir-birindən ayırmaqda çətinlik çəkirlər,buna görə ki, söz mətnə istinadən təkmənalı anlaşılır. Belə ki, xüsusilə mətnlərdə çoxmənalılıq və omonimlik bir-birindən fərqləndirilir [17, s.116].

P.P.Qriqoryev deyir ki, omonimiya və polisemiya arasında konkret bir sərhəd olmur. Abayev'in fikirlərini qəbul etməyən bəzi dilçilər omonimlərin çoxmənalı sözlərə görə yarandığını, yəni ki, omonimlərlə çoxmənalı sözlər arasında əlaqə olduğunu söyləyirdi. Budaqov isə *"Omonimlər ilə çoxmənalı sözlər arasında müəyyən bir münasibət olduğunu və bu münasibətlərin başqa-başqa sözlərin deyil, bütün sözlərin tarixi inkişafının nəticəsi"* olduğunu deyir [10].

Həsret Həsənov yazır ki, müəyyən bir vaxtda, vəziyyətdə sözün mənaları arasına sərhəd qoya bilərik, ancaq bu meyarı vacib hesab etməməliyik.Belə ki, sözü hər zaman təkamüldə olan bir vahid kimi görməliyik. Söz mənasına görə inkişafda olduqca təkmənalılığından ayrılır, çoxmənalılığa və omonimliyə keçir [17, s.117].

Həm çoxmənalı sözlərdə, həm də omonimlərdə eyni səs kompleksinə məxsus olan söz fərqli mənalar bildirə bilir.Əgər söz çoxmənalı olmalıdırsa, bu zaman söz birləşmələrində və cümlələrdə əsas mənadan başqa əlavə mənalar ifadə etməlidir. İstənilən bir sözdə çoxmənalılıq bir sözün bildirdiyi mənalar, demək olar ki,bir anlam ətrafında birləşərək sözün fərqli mənə çalarlıqlarını göstərir. Məsələn, *göz* sözü həm adamın *gözünü*, həm də *şəf, stol* və s.*gözünü* bildirir.Məsələn,*Kitab stolun gözündədir; Aşıq* sözü həm *topuq sümüyünü*, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının bir hissəsini, yəni *aşıq şeirlərini* ifadə edir. Verilən nümunələrdə *göz* çoxmənalıdır, *aşıq* sözü isə omonimdir. Bu nümunələrlə müəllif həm çoxmənalı sözün,həm də omonimin arasındakı əlaqəni bizə göstərir [11, s. 20].

Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri verilmişdir:

1. Mənalarına uyğun olaraq. Omonim sırasının üzvlərinin anlamları eyni deyildir. Onların aralarında anlam yaxınlığı yoxdur, biri-biri ilə heç bir münasibəti və

ya əlaqəsi olmayan anlamlar bildirir. Məsələn, "sal", "saç" sözlərinin ifadə etdiyi omonim sözlərin arasında əlaqə olduğunu görmək olmur. Çoxmənalı sözlər də bir-birindən fərqli anlamlar bildirsə, də onların arasında əlaqə vardır. Məsələn, *barmaq, çəkmək, tutmaq*.

2. İfadə etdikləri əşya və hadisələrə uyğun olaraq. Omonimlərin bildirdikləri əşya və hadisələr bir-birindən fərqlidir. Omonimlərin bildirdikləri əşya və hadisələr arasında bir bənzərlik, oxşarlıq demək olar ki, olmur. Məsələn, *çiçək (gül) çiçək (xəstəlik); biz (əvəzlik) biz (alət); gül (çiçək) - gül (gülmək)* və s. Çoxmənalı sözlərin bildirdikləri əşyaların arasında isə bənzərlik, oxşarlıq, yaxınlıq olur. Məsələn, çoxmənalı "yer" sözü bu anlamlarda istifadə edilir: *yer kürəsi, bir əşyanın yerləşdiyi yer, torpağın üstü, yatacaq, nişanə* və s.

3. Milli xarakterinə uyğun olaraq. Çoxmənalı sözlərin üzvlərinin hamısı eyni bir dilə, omonim sıraların üzvləri isə mənşəyinə görə istər bir, istərsə də bir-birindən fərqli dillərə aid ola bilər.

4. Mətnə uyğun olaraq. Belə ki, çoxmənalı sözlərin əlavə mənalarını mətnsiz, nitqsiz dəqiqləşdirmək mümkün deyil. Əsasən, əlavə anlamlar əsas anlamdan yaranır, elə bunun üçün də yeni mənalar, yəni əlavə mənalar yalnız özündən əvvəl və ya sonra gələn sözlərin anlamları ilə əlaqəlidir. Çoxmənalı sözlərdə əsas anlam müstəqil olur, digər anlamlar isə ondan asılı hesab edilir. Omonim sözlərin anlamları isə biri-birindən asılı olmadığı üçün mətnsiz də aydın başa düşülür.

5. Leksik-qrammatik fərqə uyğun olaraq. Omonim sözlərin üzvləri isə istər bir, istərsə də müxtəlif nitq hissəsini, çoxmənalı sözlərin üzvlərinin hamisi isə eyni bir nitq hissəsini ifadə edə bilər.

6. Cinas yaradıb-yaratmamalarına uyğun olaraq. Çoxmənalı sözlərin anlamları arasında bir-biri ilə əlaqə olduğuna görə cinas əmələ gətirə bilmir. Omonimlər və cinaslar arasında bir münasiblik var [17, s.119, 120].

Həmçinin, çoxmənalı sözləri və omonimləri bir-birindən fərqləndirici xüsusiyyətlərini Həsərət Həsənovla yanaşı Buludxan Xəlilov və Afad Qurbanovda göstərmişdir. Omonimlər və çoxmənalı sözləri bir-birindən ayırmaq üçün konkret meyarı müəyyənləşdirmək asan deyildir. Bu problem yalnız Azərbaycan elmində

deyil, habelə rus və digər dilçilik elmində də dəqiq müəyyən edilməmişdir.[23,s.333] Buludxan Xəlilov və Afad Qurbanov çoxmənalı sözlər və omonimləri bir-birindən ayırmaq üçün bir neçə əsas xüsusiyyətləri göstərmişdir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Sözlərin məna əlaqələri omonimlər və çoxmənalı sözləri bir-birindən ayırmaq üçün istifadə edilir. Əgər eyni səs tərkibinə aid olan sözlərin arasında əlaqə varsa bu zaman həmin söz çoxmənalı hesab edilir, amma məna əlaqəsi olmadıqda isə omonim adlanır.

Dilçilərin bəziləri omonimlərin fərqiindən danışarkən deyir ki, omonim bu və ya başqa mənəni bildirdikdə digər məna barəsində fikir yaranmır. Belə ki, sözlərin mənaları arasında yaxınlıq, münasibət yoxdur. Məsələn, *baş* və *əsər* sözlərinə diqqət yetirək:

Bu yerin hər çiçəyi,

Bir dərdin dərmanıdır.

Dağlar başındakı tül

Səhərin dumanıdır. (Ə.Cəmil)

Məhərrəm iynəni əlindən buraxıb, bucaqdakı ağır başlı çəkici qaparaq, qapını açıb kənara çıxdı. (H.Nəzərli).

Bu nümunələrdə *baş* sözünün bir çox mənasının verilməsinə baxmayaraq, həmin anlamlar bir-birilə əlaqəlidir və mənaların hamısı əsas məna ilə bağlıdır.

Ovçu gəlib saldı hər yana nəzər,

Gördü tor yırtılıb, yox ovdan əsər. (Q.Zakir)

Kasıb komacığım özümə yetər,

Burda yazılmışdır yüzlərlə əsər. (S.Vurğun).

Nümunələrdə göstərilən *əsər* sözləri bir biri ilə məna əlaqəsi və ya yaxınlıq yoxdur. Birinci nümunədə *əsər* sözü iz, əlamət mənasındadır, ikinci də isə tarixən yazılan və bilik mənbəyi olan məfhum mənasındadır [23, s. 334].

2. Söz yaradılıcılığında omonim və çoxmənalı sözlərin iştirakı onları bir-birindən ayırmaq üçün əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, omonim sözlər digər sözlərin əmələ gəlməsində əsas yerdədir. Ancaq çoxmənalı sözlər isə digər sözlərin əmələ

gəlməsində əsas yerdə hesab edilmir. Məsələn, göz - adamın gözü, stolun gözü bulağın gözü və s. Bu nümunədəki göz sözü ilkin mənasında, yəni adamın gözü mənasındadır, əlavə, yəni digər mənalara isə stolun gözü, bulağın gözü və s hesab edilir. Həmçinin, əlavə mənalardan yeni sözlər yaranmır. Amma omonimlərdən yeni söz yaratmaq olar. Məsələn: gül omonim sözündən güllük, gülçü sözləri düzəlmək mümkündür [21, s.164].

Afad Qurbanov deyir ki, ancaq omonimlərdə məsələ fərqli formadadır. Omonimlərdən ibarət olan sözlərin hər biri fərqli mənalı başqa-başqa sözlərin meydana gəlməsi üçün mənbə rolunu oynaya bilər. Məsələn, *ip* və *bağ* sözünə baxaq:

Xan bibim falçı idi.

Nənəm bağ toxuyan.

Bizdə, haşa, yox idi

Bir oxuyan. (M.Ə.Sabir)

Ay ana, gəl gedək, gedək, tez ol bir,

İndi bağ seyirinin vaxtı deyildir. (S.Vurğun)

Birinci nümunədə yun və fərqli şeydən düzəldilən *ip*, kəndir mənasını ifadə edən *bağ* sözü bağlama, bağlamaq və s. mənasındadır. İkinci nümunədə isə meyvə ağacları olan yer, *bağ* sözü isə bağban, bağça və s. sözlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu sözlər omonimdir [23, s. 335, 336].

3. Omonim sözlərin sinonimlərini seçərək onları birləşdirmək olar. Bu vaxt qruplaşdırılan sözlər fərqli-fərqli mənalara bildirirsə, omonim sayılır. Bu əlamət isə çoxmənalı sözlərdə olmur. Məsələn: *yel* omonim sözünün sinonimlərindən biri *külək*, o biri isə *xəstəlik* hesab edilir. *Külək* və *xəstəlik* sözləri bir-birindən tamamilə fərqli anlamlardır [21, s.165].

4. Omonimləri bir-birindən ayırmaq üçün antonimləri də seçə bilərik. Çoxmənalı sözlərin antonimini seçmək olmur. Omonim sözlərin isə antonimini seçə bilərik. Məsələn, *sağ* omonim sözünün antonimlərindən biri *soldur*, digəri isə *ölü* sayılır. Göstərilən sözlərin arasında heç bir münasibət olmadığını görürük.

5.Omonimləri çoxmənalı sözlərdən ayırmaq üçün omonimlərin bildirdiyi mənaya da diqqət yetirmək lazımdır. Omonimlərin bəziləri bildirdiyi anlayışlar çox fərqlidir.Məsələn,*biz*

Biz şəxs anlayışı və *biz* ucu şiş əşya mənasında işlənir [23, s.337].

Bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çoxmənalı sözlərin omonimlərdən fərqi ondadır ki, omonimlər müstəqil,çoxmənalı sözlər isə fərqli mənə formalarından təşkil olunur.

Azərbaycanlı alimlər S.Cəfərov [13, s.192], H.Həsənov [20,s.13] və onların davamçısı olan B.Xəlilov [21, s. 93] omonimlərin və çoxmənalı sözlərin semantik genişlənməyə görə yaranması fikrini söyləmişdilər.Ancaq professor Ə.Ələkbərli [16, s.46]bu problemə şübhə ilə baxmışdır: Belə ki, çoxmənalı sözlərdə anlamlar arasında əlaqə olur- yəni ki, çoxmənalılıq və omonimlik arasındakı sərhəd müəyyənləşdirilmir, bu da əsasən, mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Professor İ.Məmmədli[26, s.300] isə çoxmənalı sözlərdə anlamlar qədər azad lügət vahidi olduğunu deyənlərlə eyni düşüncədə deyil.

Professor V.Aslanov adı deyilən müəlliflərin davamçısı olsa da, Azərbaycan dilçiliyində qəbul edilmiş prinsipdən danışaraq təsviri leksikologiyanın tədqiq etdiyi bütün omonimlərin tarixi leksikologiya ilə qəbul edildiyini fikirləşir [6, s.81].

Tanınan sovet dilçi alimləri olan V.Vinogradov və A.Abayev arasında omonimlik bildirən sözlər haqqında bir mübahisə olduğu deyilir. V.Vinogradov deyirdi ki, omonimlər semantik genişlənməyə görə yaranıb [39, s.99-152] Ancaq A.Abayev, "*omonimliyin*" semantik əlaqənin yoxa çıxdığı, dildə bu cür əlaqələrin yoxluğu ilə qəbul edildiyi düşüncəsini meydana çıxarmamalı olduğunu fikirləşirdi [32, s. 42].

Qərb dilçiliyində isə Taylor bu düşüncəni dəstəklilənlərdən biri idi: bir zamanlar çoxmənalı söz olub bir-birindən ayrılan sözlər qohum anlamlardır" [66, s.103].

Polisemantik sözlərdə sözün bütün mənaları bir mənə ətrafında qruplaşdırılır və eyni mənalar müxtəlif cür ifadə olunur. Bununla belə, omonim sözlər iki və ya daha çox fərqli mənə daşıyır. Polisemantik sözlərdən fərqli olaraq omonim sözlər yalnız həqiqi mənə daşıyır. Misal üçün,

Çox az adam *bank (money (pul))* və *bank (river(çay))* arasında olan bir əlaqəni hiss edə bilər, ancaq *bank (pul)* və məsələn, *blood bank(qan bankı)* arasında əlaqə yaratmaq elə də çətin sayılmır (hər ikisi dəyərli bir şeyin təhlükəsiz saxlanmaq üçün istifadə edilir) və yaxud *bank çay (river)* sahili ilə *bank(cloud)* bulud sahili arasında olan əlaqədə eynilə bu cürdür. *Bank (çay)* və *bank (pul)* halında biz fikirləşirik ki, burada *bank* omonimliyi göstərir və ya omonimdir. Əgər ki, hisslər arasında münasibət mövcuddursa, (1a) və (1b) nümunələrində olduğu kimi sözün çoxmənalı olduğunu və yaxud çoxmənalılıq ifadə etdiyini görə bilərik [53, s. 109].

1.a) *What is your position on capital punishment?*

1.b) *That must be an uncomfortable position to sleep in.*

Polisemiya və omonimlər təkcə mənə baxımından deyil, həm də etimologiyasına görə fərqlənir. Sual yaranır: əgər bir neçə söz eyni orijinal formaya malikdirsə və mənaca fərqlidirsə, omonimdir, yoxsa polisemantikdir?

Məsələn, "*pupil (şagird)* sözü "*schooler*" (məktəbli) mənasını, həmçinin "*small part in the middle of the eye*" (gözün ortasındakı kiçik hissəni) bildirir və eyni mənbəyə aiddir. Elə buna görə də onları çoxmənalı sözlər adlandırmaq olar. Ancaq müasir dövrdə bu sözlərin mənalı dildə fərqlidir və mənalı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bu səbəbdən onları omonim hesab etmək olar. Qeyd edə bilərik ki, omonimlər təsadüf nəticəsində yaranır [18, s.120].

Dilimizdə omonim sözlərin varlığı müxtəlif əsaslarla göstərilmişdir. Dəmirçizadə'yə görə insanın şüuru dəyişdiyi və yeni anlayışların yarandığı zaman, onları göstərə bilmək üçün yeni vasitələr meydana gəlməlidir [15]. Hər yeni bir anlayış üçün sözlərin formalaşmasına uzun zaman verilirdi, elə buna görə də, ilk əvvəl çoxmənalı sözlər, daha sonra isə omonimlər yaranır- dı. A.A.Reformatski isə bu tam əks fikirlərlə omonimləri ifadə edirdi. O deyirdi ki, omonimlər dilin defektli sözləridir və onlara mənfi bir hadisə kimi baxırdı. Onun fikirlərinə görə omonimlər dilin söz ehtiyatının zənginləşməsində heç bir əhəmiyyəti olmur [5, s.75]

II FƏSİL

ÇOXMƏNALILIQDA LEKSİK VƏ ÜSLUBİ MƏCAZLAR

Əşyanın obyektiv gerçəklik adlandırılma üsuluna görə iki mənə vardır:

1. *Həqiqi mənə*

2. *Məcəzi mənə*

Söz həqiqi mənasına görə semantik cəhətdən yaradıcı sayılmır. Məcəzi mənə isə semantik cəhətdən yaradıcıdır. Həqiqi mənada sözlər yalnız əşyanı adlandırmır, həmçinin öz işarəsində digər əşyalarla olan əlaqəsini də öz daxili mənasında gizlədir. Ancaq məcəzi mənada söz onunla əlaqədə olan sözlərlə öz mənasını yaradır [4, s. 113].

Dildə sözlərin məcəzi mənada işlənməsi onların mənasının dəyişmə və inkişafını ifadə edən xüsusiyyətlərdən biridir. Əgər Azərbaycan ədəbi dilində olan sözlər real əşya, hal, hərəkət və hadisələrin təsviri üçün istifadə olunursa, bu zaman öz mənalarında işlədilir. Həmçinin, sözlər məcəzi mənada da işlənir [23, s. 325].

Səlim Cəfərov: "Mənə çalarlığı çoxmənəlilik bildirən sözlərdə nə qədər çox olsa da, bunlardan biri onun müstəqim, yəni həqiqi mənasını ifadə edir, əlavə mənalar isə ilk mənaya çox və ya az yaxın olduğu halda, onun sonradan törəmiş olan mənalarını təşkil edir. Müstəqim mənə sözün əsas mənası, əlavə mənalar isə ikinci, üçüncü, habelə dördüncü dərəcədə olan mənalar hesab olunur" [11, s.17].

Afad Qurbanov qeyd edir ki, nitqdə sözün əsasən, iki cəhəti vardır: birincisi onun öz əsas mənası, digəri isə ondan istifadə olunmasıdır. Sözün mənası və işlədilməsi tamam başqa-başqa anlayışlardır. Sözün mənası əsas mənədir. Bunlardan məcəzi mənə isə əsas mənasından kiçik və qeyri-müstəqildir. Əsas və məcəzi mənə bərabər hüquqa malik olmur. Məsələn, "daş" sözünə diqqət yetirək: "Daş ev"

birləşməsi həqiqi mənədir və evin başqa bir materialdan deyil, xüsusi olaraq daşdan tikildiyini göstərir. Ancaq “*daş qəlbli adam*” ifadəsində isə daş sözü məcazi mənədir [23, s.325].

Çoxmənalı sözlərdə əsas mənaya həqiqi, ikinci və əlavə mənaya isə məcazi mənə deyilir[11, s.17].

Əsas mənə və məcazi mənə arasında müəyyən münasibət və əlaqə olur. Nəzərdə tutulan bu əlaqəyə görə söz məcazi mənədə olarkən həqiqi mənaya əsasən xüsusi bir məcazi mənə çalarlığı formalaşdırır. Nəticədə sözün məcazi mənədə istifadəsi ilə bağlı olaraq sözlərdə çoxmənalılıq adlanan semantik hadisə yaranır[23, s.325].

Həsərət Həsənov yazır ki, məcazlaşma məfhumlar arasındakı bənzərliyə, münasibətə, biri-birinə yaxınlığa və funksiya ümumiliyinə görə yaranır. Çoxmənalı sözlər isə dildə yeni yaranan anlayışları bildirmək imkanından meydana gəlir. Belə ki, dil ənənəsindən uzaq yeni söz yaratmaq mümkünsüzdür[17, s.80].

Məcazlaşma bizi əhatə edən varlığın hər hansı bir yeni məfhumu və ya hadisəni adlandırmaqdan irəli gəlir. Adlandırılan məfhumların biri-birilə uyğunluğu əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Söz real olan məfhum, əşya və hadisələri obrazlı bir formada təsvir etdiyi halda məcazlaşmış olur. Söz məcazi olan hadisə və əşya, məfhumu, hərəkəti adlandırmaqla yanaşı onları təsvirdə edə bilir [17, s.81].

Məcazlardan çox işlədilən dilə obrazlı dil deyilir. Məcazlar əsasən, dilin anlaşılıq, aydın, və ifadəli olmasına kömək edir. Sözün semantikasını məcazlarla möhkəm bir şəkildə əlaqələndirir. Məcazlaşma prosesi çoxmənalılıq hadisəsinə görə meydana gəlir və onun nəticəsi kimi yaranır. Əsasən, həmin keyfiyyətə sahib olmaqla sözləri ifadəli və təsviri vasitə kimi işlətmək olar. Ümumiyyətlə, bu proses sözlərin mətn içərisində öz nominativ mənələrindən ayrılıb, kontekst daxilində yeni mənələr qazanaraq məcazlaşmasına görə yaranır. Belə ki, məcazın ortaya çıxması ifadənin obrazlı olması ilə əlaqələndirilir [48, s. 64].

Məcazlaşma əsasən, rəng, forma, zaman və məkan, daxili keyfiyyət oxşarlığı, bildiren əhatə olunma, funksiya və sahəsinə görə yaranır.

Bir anlayışın adı başqa bir bənzər anlayışın adına köçürüləndə birinci əşyanın hər hansı bir əlaqəsi və xüsusiyyətləri, ikinci isə bir məfhumu uyğunluğu qeydə

alınmalıdır. Yaranan yeni bir mənə bir məfhumun adının digər bir məfhumla köçürülməsinə, əsas mənənin daralmasına və ya genişlənməsinə görə olur. Belə ki, sözlərin müxtəlif mənə çalarlığı və məcazi mənə yaratma əlamətləri hər bir sözdə fərqlidir [17, s.81].

Buludxan Xəlilov qeyd edir: "Sözün məcazi mənada ifadəsi müxtəlif səbəblərlə əlaqəli ola bilər":

a) əşyaların müxtəlif cəhətdən bənzərliyinə əsasən: əşyaların forma (məs.: *baş (adamda) baş (soğanda), ayaq (adam və heyvanın ayağı) ayaq (şkafin ayağı), dad (acı bibər), - acı (söz), rəng (məs.: gümüş (qaşığı) - gümüş (saç), hərəkət oxşarlığı (məs.: almaq (paltar)- (can, nişan, söz almaq)*) və s

b) əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlığına əsasən: məkan *dağ (havası) - dağ (adamı), (məs.: dan (yeri) - dan (ulduzu), zaman (məs.: gecə - (gün batandan sonrakı vaxt) - gecə (şənlik gecəsi keçirmək), nəticə (məs.: süzmə (süzmə prosesini) - süzmə (süzülmüş qatıq)* və s.

c) ümumi isimlərin xüsusilə, xüsusi isimlərin ümumi ilə əvəz olunmasına əsasən: ümumi isimlərin xüsusiyyə keçməsi (məs.: *almaz (qiymətli daş)- Almaz (qadın adı), xüsusi isimlərin ümumiyyə keçməsi (məs.: Borjom (şəhər adı) - borjom (mədən suyu)*) və s [21 s.149].

Həsərət Həsənov məcazlaşmanın iki növü olduğunu göstərir: a) *leksik* və b) *üslubi*. Leksik məcazlaşma sözlə-leksika ilə bağlıdır. Üslubi məcazlaşma isə üslubiyyətlə, ifadələrlə əlaqəlidir. Bu prosesdə yalnız sözün leksik məcazlaşmasından bəhs edilir [17, s.81].

Əgər söz ilk həqiqi mənasından ayrılırsa və çoxmənalılıq bildirirsə, bu zaman məcazi mənə bildirir. Məcazi mənada olan leksik vahidlərin isə iki növ var: a) *leksik məcazlar*; b) *üslubi məcazlar*. Səlim Cəfərov isə *leksik* və *üslubi* məcazları belə təsnif etmişdir. Dildə olan leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınan, daşlaşan ifadələr hesab olunur. Məsələn, *əldən düşmək-yorulmaq, başa düşmək - anlamaq, dərk etmək, ələ salmaq- lağ etmək*

Yazıcının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı işlənən ifadələr üslubi məcazlardır. Üslubi məcazlar mətn daxilindən ayrılıqda işləndikdə öz məcazlığını saxlamır, lüğət

tərkibində isə qeyd edilmir. Məsələn, *Qələm lap yağ kimi yazır. İşlərim yağ kimi gedir. Ürəyimin yağı əridi.* - "Yağ" sözünün göstərilən cümlələrdə konkret və dəqiq mənası vardır. Bu cümlələrdə birinci və ikinci cümlələrdə *yağ kimi* ifadəsi müqayisə məzmunu ifadə etdiyi üçün üslubi məcaz, *ürəyimin yağı* birləşməsi isə leksik məcazdır [11, s.16,17].

Buludxan Xəlilov deyir ki, sözün mənasının məcazi işlənməsinə baxdıqda dildə iki növ məcaz vardır:

1) *Leksik məcaz*; 2) *Frazeoloji məcaz*.

Leksik məcazlar isə *metafora* və *metonimiyaya* bölünür.

Əşya və hadisələrin bənzərliyinə görə meydana gələn leksik məcazın bir növü də metaforadır. Metafora dedikdə bir əşyaya aid xüsusiyyətlər başqa birinin üzərinə köçürülür. Daha aydın desək, əşyanın bənzər və ya oxşar xüsusiyyətləri başqalarına əlavə edilir [21, s.149].

İngilis dilində metafora 16-cı əsrdə qədim fransız dilindən gəlmədir, yunanca "*meta* – "*change over*" (*dəyişmək*) və "*pherein* – "*to bear, to carry*" (*daşımaq*) mənasını bildirir. Hazırkı yunan dilində isə "*metafora*" sözü həmçinin "*transport*" or "*transfer*" "*nəqliyyat*" və yaxud "*köçürmə*" mənasında işlənir. Belə ki, metafora bənzərliyə əsaslanan bir ad köçürməsi adlandırılır. Bəzən metaforanı gizli müqayisə də adlandırılır [58, s.132].

Belə ki, çoxmənalılığın meydana çıxması bir neçə səbəbdən ötrü baş verə bilər. Buna ən başlıcası metaforanı deyə bilərik. Metaforada ad, oxşarlıq səbəbindən köçürülərək yaranır:

Məs: "*Bic, hisslərini gizlədən adamlar* - "*cunning person-fox* kimi deyilə bilər. Qadınlar isə *a lemon, a peach, a cat, a goose* və s. adlandırılır.

Yazıçının kreativ təxəyyülünün nəticəsi metafora kimi adlanır. Məsələn, V.Şekspirin "*Kral Riçard II*" əsərində İngiltərəyə bu cür ad verilib:

"This precious stone set in the silver sea" və ya *Tennison* yazır:

"What stamps the wrinkle deeper on the brow? .To view each loved one blotted from life's page [48, s.64].

Həsərət Həsənov yazır: "Metaforalaşmaya aid olan əsas əlamət ondan ibarətdir ki, xarakterizəedici funksiyadadır və məcazi mənaca obrazlıdır. Metafora adlandırmırsa da, xarakterizə edir" [17, s.82].

Metafora bir neçə əlamətlərin bənzərliyinə və oxşarlığına uyğun olaraq formalaşır. Bu əlamətləri Buludxan Xəlilov və Həsərət Həsənov (83) eyni üsulla təsnif etmişlər: Məs.: *forma oxşarlığına: qol (insanda) -qol (çayda) və s., rəng oxşarlığına: qara (rəng) qara (daş) və s., vəzifə oxşarlığına: quyruq (heyvanda) quyruq (təyyarədə) və s., hərəkət oxşarlığına: döymək (qapını) - döymək (dəmiri) döymək (əti) - döymək (adamı) və s., dad oxşarlığına: turş (üz) - turş (alma) və s., daxili əlamət və keyfiyyət oxşarlığı: yumşaq (döşək) yumşaq (hava)və. s müxtəlif heyvan və quş adları əsasında olan oxşarlıq:qoyun (heyvan) qoyun (axmaq adam),ayı (heyvan) ayı (kobud adam) və s. Həmçinin, deyə bilərik ki, heyvan və quş adlarının bəzilərini bənzətmə, müraciət üçün işlətdikdə bu zaman metafora yaranır. Məsələn, *ceyranım, göyərçinim, quzum, məstanım* və s. [21, s.152].*

Bir sıra çoxmənalı sözlər metaforik olaraq anlaşılıq formada bir-birilə bağlanır. Metafora əsasən,oxşarlığa uyğun olaraq məcazi şəkildə işlənir.Məsələn, "*position*" sözünün verilmiş mənalarına baxaq:

1. That is an uncomfortable *position* to sleep in.
2. This is a good *position* to see the procession.
3. John has an excellent *position* in ICI.
4. What is your *position* on EU membership?
5. You've put me in an awkward *position*.
6. You must *position* yourself so she can't miss you [53, s.112].

Metaforanın quruluşuna görə iki növü var: *a) sadə, b) mürəkkəb*.İki və ya daha artıq əşyanın formaca oxşarlığı sadə metaforadır. Köçürmə insana aid olan cansız aləmin təbiətində həyata keçirsə, bu zaman mürəkkəb metafora yaranır. Məsələn, *isti palto - isti qəbul* və s. [17, s.82].

Həmçinin, Əzizə Hacıyevada metaforaları *sadə* və *mürəkkəb* olaraq 2 yerə bölmüşdür. Sadə metaforalar rəng, forma, hərəkət, mövqe və s. əsaslanırlar.

a bridge = 1) körpü; 2) band; 3) xərək; 4) burunun üst hissəsi (eynəkdə);

a ball = 1) şar; 2) top; 3) yumaq, kələf;

a palm =1) ovuc; 2) palma ağacı və ya onun yarpağı;

Mürəkkəb metaforalar təsnifata əks olan müxtəlif şəkillərə görə formalaşırlar. *the key to a mystery, the light of knowledge*, [58, s.134].

Metafora poetik və linqvistik ola bilər:

Poetik metafora:

The world is a bundle of hay

Mankind are the asses who pull (Byron).

Linqvistik metafora: *foot (of a mountain), leg (of a table), nose (of a kettle, ship)* [58, s.136].

Linqvistik metaforada əsasən, ölü metaforanın adlandırdığı və uzun müddət işlədilmiş əşyanın başqa adı olmur. Demək olar ki, ölü metaforada müqayisə etmə xüsusiyyəti unudulur. Məsələn: “*gather source və shady*” sözlərinin aşağıdakı nümunələrdə məlumat vermək üçün istifadəsinə baxsaq, dediklərimizi asanlıqla isbat edə bilərik:

"I gathered that one or two of their sources were shady, and some not so much shady as irregular in a most unexpected way" [48, s.64].

"Metaforik istifadə edilən “*a sun beam və ya a beam of light*” birləşmələrinin heç birin ağacla bağlılığı yoxdur, bununla belə, həmin söz keçmiş ingilis dilində *beam “tree”/ german baum*-dan yaranmışdır." [48, s.65].

Belə ki, Həsərət Həsənovun sözlərinə görə metafora çoxmənalılıqda geniş deyildir, müxtəlif və məhsuldardır. Əgər metafora oxşarlığa əsasən meydana gəlsə, bu zaman əşyalar zahiri bənzəyişə əsaslanır. Belə ki, oxşar əşyalar biri-biri ilə eyni vəziyyətdədirsə, bu zaman belə əşyalardan biri o birinin adı kimi çıxış edə bilər. Məsələn, *qazayağı, dəvəquşu, dəvədabanı* və s. [17, s.82].

Metaforada əşyaların bənzər xüsusiyyətlərini fərqləndirməkdən daha əsas olanı nitqdə üslubi rolunu və dildə yayılma dərəcəsini fərqləndirməkdir:

a) Ad metaforası dedikdə başqasının yerində sözün köçürülmə mənasının aydın və tam bədiiliyi kimi anlaşılır. Ad metaforasına quru metafora da deyilir. Bu hadisə,

əşya, hərəkət və əlamətlərin birbaşa adı hesab olunur: insanın burnu- gəminin burnu, tikiş maşının iynəsi - iynəyarpaqlı ağacın iynəsi və s;

b) Bədii ümumdil metaforası. Bədii ümumdil metaforası dedikdə köçürülən obrazın xarakterini daşıyanlar nəzərdə tutulur. Burada əşya və hadisə əlamətlərin rəsmi və birbaşa adı deyil, yalnız köçürülmə adlanır: saçları ağ, soyuqdan bütün artırma ağ idi, qızıl rəng - qızıl sırğa.

c) Fərdi üslubi metafora. Fərdi üslubi metaforaya da obrazlı metafora deyilir, ancaq hər bir yazıçı, şair nitqinin xüsusiyyətinə aid edilir. Bu sözlər bu və yaxud başqa müəllif adının yeni mənada formalaşdırılmasıdır. Bu metaforaların ifadə forması ikinci qrup metaforalara nisbətən daha üstün hesab olunur: insanın dili- alovun dili [17, s. 84].

Metafora semasiologiyanın bir sahəsi sayılır, ona görə ki, məcazi mənalı söz və söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olur. Bəzi dilçilər düşünürlər ki, metafora iki obyekt arasındakı oxşarlıqdan yaranır. Dilçi I.R. Qalperin isə belə fikirləşir ki, metaforanın bənzərliyə görə yaranması ideyası düzgün deyildir. O düşünür ki, iki obyekt arasındakı hər hansısa bir əlamətin oxşarlığı həmin obyektlərin bənzərliyi ilə bağlı deyildir. Hər iki leksik mənanın eyni zamanda anlanılması nəticəsində metafora ortaya çıxır. Qalperin bu fikri Bayronun əsərindən bir parçanı nümunə kimi işlədərək izah edir: *"Dear Nature is the kindest Mother still"* [55].

Funksionallığa, oxşarlığa görə meydana gələn çoxmənalılıq bildiren frazeoloji birləşmələrin məna formalarından olan metaforaya uyğun gəlir. Metaforalar çoxmənalılığın əlamətiyə görə keçməsidir ki, burada istər konkret, istərsə də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalılar yaranır. Eyni zamanda mücərrəd anlayışlar da çoxmənalılığa məruz qala bilər. Məsələn, *on the level amer*.

1) *doğru, düzgün, gerçək*; 2) *vicdanla*.

I'm glad you came here and told me, but why don't you tell everybody? If you are really on level. He acted on the level;

Bu nümunələrdə işlənən "level" sözü mücərrəd bir anlayış olsa da, metafora təşkil edir. Lüğətlərdə "level" sözü "lay, təbəqə, səviyyə" mənalılarında verilmişdir,

amma bu mücərrəd anlayış bədii ədəbiyyatlarda söz qrupu (on the level) yaradaraq çoxmənalılığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur [8, s.16].

Buludxan Xəlilov deyir: “İki və daha çox əşyanın yaxınlığı, daha sonra əlaqə və münasibət əsasında meydana gələn leksik məcazlar metonimiya adlanır.” Belə ki, metaforada oxşarlıq əsasdırsa, metonimiya üçün isə əlaqə və münasibət, yaxınlıq əsas hesab olunur [21, s.154].

"Metonimiya" termini yunan dilindən də gələn bir söz hesab edilir ki, bu da "meta"change (dəyişmə) və "onyma" name (ad) mənasındadır. Metonimiya- yaxınlığa aid olan bir mənanın köçürülməsi adlanır [58, s.139].

Metonimiya adın məcazlaşmasıdır. Həsərət Həsənov metafora və metonimiyani belə fərqləndirmişdir: “Metaforada eyni səs tərkibi ilə adlandırılan iki əşya və yaxud hadisə biri-birinə müəyyən xüsusiyyətlərinə əsasən oxşadırsa, metonimiyada eyni sözlə bilinən iki əşya və yaxud hadisə xüsusiyyətlərinə əsasən qarışıq olmalıdır”. Qarışıq terminini geniş şəkildə anlamaq lazımdır. Bu terminin mənası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan deməkdir [17, s. 84].

Kruza görə polisemantik sözlərin müxtəlifliyi digər zəngin mənbələr üçün metonimiya hesab edilir. Metonimiya demək olar ki, məcazi istifadə üçün işlənir. Məsələn, verilən nümunələrə nəzər yetirək:

There are too many *mouths* to feed.

(Don't talk with your *mouth* full.)

That's a nice bit of *skirt*.

(She wore a red *skirt*.)

John has his own *wheels*.

(One of the *wheels* fell off.)

Jane married a large *bank account*.

(Jane has a *bank account*.)

He is the *voice* of the people.

(He has a loud *voice*) [53, s.112].

Dildəki metonimiya bir neçə yollarla meydana gəlir:

a) məkan yaxınlığı əsasında: *universitet (ali məktəb yerləşən bina) universitet (ali məktəb), məktəb (orta məktəb) məktəb (orta məktəb yerləşən bina)*

b) zaman yaxınlığı əsasında: *gün (24 saat) gün (günəş) - gün (keçirmək)*

c) proses yaxınlığı əsasında: *süründürmək (bir şeyi sürünməyə məcbur etmək)-süründürmək (get-gələ salmaq)*

ç) nəticə yaxınlığı əsasında: *dolma (dolma prosesi) dolma (xörək növü) və s.* [21, s.156].

Metonimiya qısa və yığcam bir məcaz növüdür. Bu məcaz növü hadisə, əşya, predmet, barəsində dolaylı üsulla, üstüqapalı bir formada məlumat ötürür.

Əsasən, metonimiyada əşya və hadisələrin məkan, zaman, material cəhətdən oxşarlığı, bənzərliyi əsas götürülür. Metonimiyada əşya dəyişdiyi kimi onun anlayışı da dəyişə bilər. Məsələn, fransız dilində *büro* sözü ilk dəfə yundan hazırlanmış parça, indilərdə isə müəssisə və təşkilatın bir şöbəsi (maşın bürosu, layihə bürosu və s.) mənasında istifadə edilir.

Belə ki, metonimiyanın metaforadan əsas fərqi sözün semantik strukturunda metonimik dəyişikliyin daha müntəzəm və məhsuldar olmasıdır [17, s.85].

2.1. Sözlərin çoxmənalılığının mürəkkəb sözlərin yaranmasında rolu

Dildə olan mürəkkəb sözlər hər hansı bir şəxsin istəyinə və arzusuna görə meydana çıxmır. Mürəkkəb sözlərin yaranması demək olar ki, insanlarla münasibət və əlaqəyə görə yaranır. Sintaktik yolla yaranan sözlərdə ən azı iki söz sözyaradıcılığında istifadə olunur [21, s. 428]. Səlim Cəfərov və Buludxan Xəlilov yazır ki, mürəkkəb sözlərin yaranması aşağıdakı maddi əsaslara uyğun olaraq meydana çıxır: *funksiyaya uyğun olaraq; əlamətə uyğun olaraq; bənzətməyə uyğun olaraq; qiüvvətləndirməyə uyğun olaraq; mənsubiyyətə uyğun olaraq; ənənəyə uyğun olaraq; hərfi tərcüməyə uyğun olaraq* [11, s.172].

Funksiyaya uyğun olaraq mürəkkəb sözün yaranmasında əşyanın daşdığı funksiya əsas rol oynayır. Məsələn, *aşsüzən, tozsoran, taxılbiçən, qolbağı, boyunbağı, vintburan, əlüzyuyan, otbiçən* və s.

Əlamətə uyğun olaraq mürəkkəb sözün yaranmasında əşyanın daşdığı əlamət əsas yer tutur. Məsələn, *qaragöz, gündoğan, gün batan, şüşəbənd, şəkərçörək, istiot, günəbaxan, qızılgül, qırxayaq, ağacdələn* və s.

Mənsubiyyətə uyğun olaraq mürəkkəb sözün yaranmasında mənsubiyyət mühüm rol oynayır. Məsələn, *ayaqqabı, gecə quşu, yerkökü, əmək haqqı* və s. [21, s.428].

Bu yollardan biri də bənzətməyə uyğun olaraq yaranandır [21, s.428].

Bənzətmə əsasında yaranan mürəkkəb sözlər sözlərin çoxmənalılığına əsaslanır. Əşya və ya hadisələr müəyyən bir əşyaya və ya əlamətə oxşadılmasına görə mürəkkəb sözlər meydana gəlir [11, s.172]. Bu cür mürəkkəb sözlərdə əşyanın, predmetin bənzədilməsi əsas hesab olunur. Məsələn: *itburnu, quşəppəyi, çobanyastığı, quzuqulağı, ördəkburun, daşarmud, şirindil, dəvəquşu* və s. Verilən nümunələrdə müəllif məsələn, “*itburnu*” bitki adıdır və itin burnuna bənzədiyi üçün belə adlandırmışdır [21, s. 429]. Başqa bir nümunədə isə ördəkburunun burnu ördəyin burnuna, dəvəquşu həm dəvəyə, həm də quşa bənzəyir [11, s.172].

Mürəkkəb sözlərin yaranmasında çoxmənalılığın əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, “*ördəkburun*” sözü bir heyvanın adıdır. Onun ağız hissəsi ördəyin burnuna bənzədiyinə görə ona belə deyilmişdir.

Dildə “*incəsənət*” mürəkkəb sözü insanın həyatı ilə bağlı onun ruhunu bəzəyən, onda hiss və həyəcan yaradan istənilən bir sənət kimi anlaşılır. Baxmayaraq ki, sözün daxilində olan incə və sənət sözləri ayrı-ayrılıqda hər biri başqa bir mənaya aiddir.

Həmçinin, *balqabaq (qabağın şirin növü), istiqanlı (çox səmimi, yoldaş üçün ürəyi yanan), danaburnu (həşəratın bir növü və.s)* kimi sözlər barəsində də bu fikri demək olar [11, s.17].

Mürəkkəb isimlər bənzətməyə görə yarandıqda göstərilən əlamətlər həqiqi mənayı deyil, məcazi mənayı təşkil edir. Bənzətmə yolu ilə yaranan mürəkkəb sözlər iki qrupa bölünür:

a) əlamətlərin məcaziliyini müəyyən əşya ilə bağlı təşkil edənlər; məsələn, *quşotu, daşarmudu, quşəppəyi, balqabaq,* və s.

b) əlamətlərin məcaziliyini əşya ilə əlaqəsiz və mücərrəd şəkildə təşkil edənlər; məsələn, *şirindil (adam)*, *gözdağı*, *ağciyər (adam)*, *ürəkdüşmə*, *ürək qopma* və s. [11, s.173, 174].

Mürəkkəb sözlər daxilində olan sözlərin həqiqi məna ilə münasibət və əlaqəsinə əsasən dörd qrupa bölünür: tərkib hissəsi həqiqi məna təşkil edənlər; tərkib hissələrindən birincisi həqiqi, ikincisi məcazi məna təşkil edənlər, birincisi məcazi, ikincisi həqiqi məna təşkil edənlər; hər iki tərkib hissəsi məcazi məna təşkil edənlər.

Hər iki tərkib hissəsi həqiqi məna ifadə edən mürəkkəb sözlər mənaların həqiqi və ya qeyri-həqiqiliyinə görə iki qrupa bölünür:

a) tərkib hissəsi həqiqi və müstəqim məna təşkil edən mürəkkəb sözlər, məsələn, *uzunboğaz (çəkmə)*, *sarıbuğda*, *sarısaç (qız)*, *qaraqılçıq*, və s.

b) tərkib hissəsi həqiqi mənalı, amma bu mənanı başqa yolla təşkil edən mürəkkəb sözlər, məsələn, *sacayaq*, *vintburan*, *aşsüzən*, *altutan*, *ağacdələn* və s.

Birinci tərkib hissəsi həqiqi, ikincisi məcazi məna təşkil edən mürəkkəb sözlərdə birinci sözün mənası həqiqi olur və mürəkkəb sözün ifadə etdiyi məfhumun mənasına ya müstəqim şəkildə və ya dolayı yolla əlaqələnir, ikinci söz isə mürəkkəb sözün ifadə etdiyi məna ilə yalnız nisbi əlaqəsi olan məcazi mənanı göstərir; məsələn, *ağzıboş*, *gözaltı*, *dilucu* və s. [11, s.175, 176].

Tərkib hissələrindən birincisi həqiqi, ikincisi məcazi məna təşkil edən sözlərdə məcazi məna müstəqim mənasından uzaqlaşır və kəmiyyətə daha çox idiomatiklik əlamətləri təşkil edir. Məsələn, *gözucu* sözünə nisbətən *dilucu*, *ağzıaçıq* sözünə nisbətən *ağziyırıtıq* sözü, *gözaltı* sözünə nisbətən *dodaqaltı* sözü daha çox idiomatiklik əlamətlərini özündə ehtiva edir.

Birinci tərkibi məcazi, ikinci tərkibi həqiqi məna təşkil edən mürəkkəb sözlər bundan əvvəlki mürəkkəb sözlərin tam əksini meydana çıxarır. Məsələn, *yekəbaş*, *qaraxəbər*, *ağgün*, *istiot*, *açıqgöz*, *atlıqarışqa*, *atlitükəzban*, və s.

Buna baxmayaraq, birinci tərkib hissəsi həqiqi, ikinci tərkib hissəsi məcazi məna təşkil edən mürəkkəb sözlər, bu göstərilən mürəkkəb sözlərə nisbətən daha çox dilimizdə rast gəlinir.

Mürəkkəb sözlərdə hər iki tərkib hissəsi məcazi mənə təşkil edən sözlərin isə göstərdiyi məfhumla tərkib hissələrinin göstərdiyi məfhumlar arasında mənə əlaqəsi ya olmur və ya çox uzaq bir əlaqə ilə özünü göstərə bilir. Məsələn, *küpəgirən (qarı) Ağdaş, Ağdam*, mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri olan *ağ, daş, küp, girən* sözlərinin göstərdiyi mənə ilə indi heç bir münasibəti yoxdur. *Küpəgirən* sözü bir qarının çox *məkrli və hiyləgər* olmasını göstərir, bunun müstəqim mənası küpə girməklə indi heç bir bağlılığı yoxdur. *Ağdam* və *Ağdaş* şəhər adları hesab olunur, adlar onların *daşı* və ya *damı* ağ olduğu üçün belə adlanmayıb.

Dəvəquşu, qarınqulu, ucdantutma, başıaşağı, başdansovdu, dəvəquşu, mürəkkəb sözlərinin öz tərkib hissələri olan *dəvə* və *quş, qarın* və *qulu, uca, tutmaq, baş, aşağı* sözlərinin göstərdiyi mənə ilə bu və ya digər əlaqədə, fərqli də olsa, əlaqədə və ya münasibətdə olduğu bilinir [11, s.176].

Mürəkkəb sözlərdən *overwork, bookcase, mankind, toy factory* çoxmənalı söz kimi işlənə bilər. Məsələn, nümunələrə nəzər yetirək: [48, s.113]

Overwork- extra work(əlavə iş)

Overwork- hard work injuring one's health (kiminsə sağlamlığına zərər verən ağır iş)

Bookcase- a piece of furniture with shelves for books(kitablar üçün rəfləri olan mebel parçası)

Bookcase-a paper cover for books(kitablar üçün kağız örtüyü)

Mankind- the human race(insan nəsli)

Mankind- men(contrasted with women) (kişilər (qadınlardan fərqli olaraq))

Toy factory- factory that produces toys(oyuncaqlar istehsal edən fabrik)

Toy factory- factory that is a toy(oyuncaq olan fabrik).

Həm Azərbaycan həm, həm də ingilis dilində çoxmənalı sözlərin mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirakından bəhs etmək olar: Məsələn, *gözübağlı, başısoyuq, gözütöx, başıbağlı, dal-qabaq, almaçıq, qartalburun, belibağlı, ağzıaçıq, belibükük, qol-boyun, üz-göz olmaq, balqabaq, göz-göz almaq, dördgöz, diliqurumuş, yaşılbaş, ördəkburun, danaburnu* və s.

İngilis dilində verilmiş nümunələrə diqqət edək: Məsələn, *forward and backward irəli-geri, honeymoon – bal ayı, face to face - üz-üzə, merry-go-round-karusel, open-eyed gözüaçıq, good-for-nothing-aciz, avara, forget-me-not yaddaşçıçəyi* və s. [70].

Belə ki, semantik cəhətdən mürəkkəb sözlər motivli vahidlər hesab edilir. Mürəkkəb sözlərin mənası ilk olaraq onun tərkib hissələrinin birləşmiş leksik mənalardan yaranır. Ümumiyyətlə, ikinci və ya birinci komponenti, yəni mənası olan mürəkkəb sözlər illüstrasiya rolunda çıxış edə bilər. "Board" sözü həm də polisemantik söz kimi işləyə bilər və onun əlavə müxtəlif mənalara vardır [57, s.143].

Demək olar ki, "board" sözü *a flat 'piece of wood square or oblong'* (kvadrat və ya uzunsov taxta parçası) mənasını bildirən *chess-board, notice-board, key-board, diving-board, foot-board, sign-board* (şahmat lövhəsi, bildiriş lövhəsi, klaviatura, dalğıcı lövhəsi, ayaq lövhəsi, lövhə) sözlərini ortaya çıxara bilər; mürəkkəb sözlər olan *paste-board, carboard* (karton) əsasında *'thick, stiff, paper'* (qalın sərt kağız) yaranır. "board"ın mənasında, həmçinin *'an authorised body of men'* əsasında *school-board, board-room* (məktəb şurası, iclas otağı) sözləri yaranır.

"Foot" sözü də çoxmənalı söz kimi işlənir. Məsələn, *foot-print, foot-pump, foothold, foot-bath, foot-wear* (ayaq izi, ayaq pompası, dayaq yeri, ayaq geyimi) sözləri *"the terminal part of the leg"* (qıçın aşağı hissəsi) mənasını bildirir. *Foot-note, foot-lights, foot-stone* sözləri *'the lower part'* və *foot-high, foot-wide, footrule* sözləri *'measure of length'* mənasındadır.

Əsasən, birləşmələrdə törəmə qanunauyğunluqlar monosemantik və polisemantik ola bilər. "Snow-white, world-wide, air-sick" kimi mürəkkəb sifətlərin əsasında n+a -> A modelinə nəzər yetirdikdə verilən sözlərin iki fərqli mənasının olduğunu görürük:

a) komponentlər arasındakı müqayisənin semantik əlaqələri vasitəsilə: Məsələn, *world-wide — 'wide as the world', snow-white — 'as white as snow'*

b) zərfin növü kimi müxtəlif əlaqələr vasitəsilə: Məsələn, *road-weary — 'weary of the road', colour-blind — 'blind to colours'*

Mürəkkəb isimlərin əsasında n+n -> N struktur nümunəsi də, həmçinin polisemantikdir və məqsəd əlaqələri kimi müxtəlif semantik əlaqələri göstərir.

Məsələn, məqsədyönlü əlaqələr əsasında: *bookshelf*, *bed-room*, oxşarlıq əlaqələri əsasında: *needle-fish*, *bowler-hat*, instrumental və ya agent əlaqələri əsasında: *steamboat*, *windmill*, *sunrise*, *dogbite*.

Quruluşun çoxmənəliliksi çox zaman komponentlər arasında semantik əlaqələrin müəyyən sərbəst izahına və buna görə də birləşmənin polisemiyasının yaranmasına səbəb olur. “*toy-man*” mürəkkəb ismi ‘*a toy having the shape of a man*’(kişi şəklində olan oyuncaq) və ya ‘*a man who makes toys, a toy-maker*’(oyuncaqçı) mənalarını bildirir. Bununla yanaşı, “*clock-tower*” mürəkkəb ismi də, həmçinin ‘*tower with a clock fitted in*’(saat quraşdırılmış qüllə) və ya ‘*a tower that serves as at the same time a clock*’(eyni zamanda saat kimi xidmət edən qüllə) mənalarını verir [57, s.144, 145].

Belə ki, sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb sözlər mürəkkəb isimlər, sifətlər, zərflər və fellər də əmələ gətirə bilər.

sintaktik yolla ortaya çıxan mürəkkəb isimlərə aşağıdakıları nümunə olaraq göstərmək olar:

qırxayaq

incəsənət

itburnu

suiti

qaçaqaç

saçburan

sintaktik yolla meydana gələn mürəkkəb sifətlər:

şirin-şirin

ikiüzlü

gözütöx

əliəyri

dilişirin

dilbilən

qəlbiqara

sintaktik yolla ortaya çıxan mürəkkəb zərflər:

üz-üzə

gözaltı

birbaşa

dodaqaltı

sintaktik yolla əmələ gələn mürəkkəb fellər:

dili dolaşmaq

dil tökmək

gözdən düşmək

qanı qurumaq

gözündən düşmək [21, s. 429].

III FƏSİL

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN MƏCAZİ MƏNALARI DİLİMİZDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏSİNİN VƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ ÜÇÜN ƏSAS BAZADIR

Dildə frazeologiya dedikdə sabit söz birləşmələrinin növlərinin hər biri nəzərdə tutulur [11, s.88].

Belə ki, Kuninin frazeologiyayı aşağıdakı cəhətlərə görə qruplara bölmüşdür:

I. Nominativ frazeoloji birləşmələr-ancaq bir mənalı söz və *knife* and *spoon,foe* and *guy, internal* and *external* kimi tabesiz birləşmələrin olduğu söz qrupları ilə müəyyən edilir.

II. Nominativ-kommunikativ frazeoloji birləşmələr- *to analyse the project-the project is analysed, to water the flowers-the flowers are watered ,to dig the ground-the ground is dug* bu söz qrupları aid edilir.

III. Frazeoloji birləşmələr- bu qrupa isə nə nominativ, nə də kommunikativ olmayan nida söz qrupları aiddir.

IV. Kommunikativ frazeoloji birləşmələr-bu qrup atalar sözləri və məsəllərlə müəyyən olunur [42,s.105].

Sabit söz birləşmələri həm forma quruluşuna, həm də semantikasına görə fərqli bir bölmə hesab edilir.

Belə ki, frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlar az olduğu üçün onun əsas hissəsi olan sabit söz birləşmələrinə dəqiq bir ad verilməmişdir. Bu birləşmələrə frazeoloji

birləşmələr, frazeoloji vahidlər, dəyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, leksik söz birləşmələri, frazemlər də deyilir [11, s.88].

A.İ.Smirnitskiy isə ingilis dilində olan frazeoloji birləşmələri struktur və semantik xüsusiyyətlərini bir yerə gətirməklə onları təsnif etmişdir. Elə bu xüsusiyyətlərə görə A.İ.Smirnitskiy frazeoloji birləşmələri 2 qrupa bölüb:

Bir mənalı komponentlərə malik olan birləşmələr:

Məsələn,

to put on, to be excited, to be astonished, to make up

İkidən daha artıq mənalı komponentlərə malik olan birləşmələr:

common feature, black art, first night, to fish in troubled waters [46, s.179].

Kunin qeyd edir ki, frazeoloji birləşmələr frazeologiyanın müəyyən etdiyi xüsusi bir söz qrupları, eyni zamanda tam və ya qismən mənasının xarakterizə olunduğu sabit söz qrupu hesab edilir [42, s.102].

Frazeoloji birləşmələrin ən maraqlı hissələrindən biri olan çoxmənalı frazeoloji birləşmələr dildə işlənmə dərəcəsinə, zəngin və müxtəlif mənə variantlığına görə istənilən bir lüğətin zənginləşməsində böyük rolu vardır.

Səlim Cəfərov yazır ki, dildə rast gəldiyimiz sabit söz birləşmələri əsasən, qeyri-sabit, daha aydın desək, qrammatik birləşmələrin əsasında yaranan birləşmələrdir. Qrammatik birləşməni ifadə edən sözlər məcazi mənaya keçdikdə sözlər arasındakı münasibətlər zəif bir hal alır və o məfhumu bildirən sözlər sabit söz birləşməsi adlanır; Məsələn, *yola vermək, gözə gəlmək, qulağına çatdırmaq, aslanın erkəyi, dişisi olmaz daldan atılan daş topuğa dəyər*; və s.

Sabit söz birləşmələrinin komponentləri elə birləşmələrdir ki, bu komponentləri bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü həqiqi mənada anlamaq olmur [11, s.88].

Sabit söz birləşmələrinin yaranmasında çoxmənalılıq bildirən sözlərin məcazi mənaları dildə əsas rol oynayır. Məsələn, *qurban olmaq, uzun eləmək, ürəyi qopmaq* kimi idiomlarda; *canlı insan, işıqlı gün, saf vicdan, polad quş, möhkəm addım* kimi ibarələrdə; *az olsun yaxşı olsun, ömrün balı cavanlıqdır* kimi hikmətli sözlərdə; *nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; nə ətdir, nə balıq*; kimi atalar sözü və zərbi-

məsəllərdə; *üstü zəmi biçərlər, altı bulaq içərlər* kimi tapmacalarda işlənə bilən leksik vahidlər müəyyən hadisə, kontekst, situasiya ilə bağlı olur və həqiqi mənasından uzaqlaşaraq müxtəlif məcazi mənaya aid olur [11, s.18].

Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən bir sıra məsələlərdən əsasən, də antonimlik, omonimlik, sinonimlik, çoxmənalılıqdan və s. bəhs edilir. Bu xüsusiyyətlərin hər birinin özünəxas semantik cəhətdən təhlili vacib məsələlərdən sayılır. Frazeoloji vahidlərin demək olar ki, hamısı da eyni əlamətlərə sahib olurlar. Frazeoloji vahidlərdə əsasən, məcazlıq öz xüsusiyyətlərinə görə daha çox işlənir. Bu haqda xüsusilə, V.V.Vinoqradovun qeydləri əhəmiyyətlidir. Belə ki, V.V.Vinoqradova görə məcazi mənalar əsasən, müəyyən dar şəkildə istifadə edilərək semantik münasibətlər formasında işlənir [37, s. 68].

Dilin lüğət tərkibindəki çoxmənalı sözlərə yalnız leksikada deyil, həm də frazeologiyada rast gəlinir. Ümumiyyətlə, söz əsas mənasından başqa, bir neçə mənayı bildirdiyi kimi bəzi frazeoloji vahidlər də yalnız bir deyil, bir neçə mənada da istifadə olunur. Dil ancaq bir anlayışla göstərilirsə, bu frazemlər tək mənalı (monosemantik), bir neçə anlayışla ifadə edilirsə, isə bu frazemlər çoxmənalı və ya polisemantik frazemlər adlanır [23, s.383]. Həsərət Həsənov isə tək mənalı və çoxmənalı frazeoloji vahidlərə nümunələr göstərmişdir. Məsələn, *ağ eləmək (həddini aşmaq), ağıldan kasıb (ağılsız), abırdan salmaq (hörmətsiz etmək)* tək mənalı frazeologizmlərə, *ağızdan boş (sözü keçməyən, söz saxlamayan), azad etmək (xilas olmaq, azadlıq vermək, buraxılmaq, təxir etmək, çıxarmaq)* və s. çoxmənalı frazeologizmlərə misaldır [17, s.378].

Azərbaycan və ingilis dillərində elə frazeoloji vahidlər var ki, onların anlamları bəzi zamanlarda bir-birinə uyğun olur, bəzi zamanlarda isə təəssüfki, heç bir uyğunluğa rast gəlmək olmur. Bu halda onların ekvivalentlik problemləri əsas hissədə dayanır. Məsələn, İngilis dilində *to be on the shelf* - frazeoloji vahidi Azərbaycan dilində bir sıra anlamlarda işlənə bilər. 1) *təxirə salmaq*; 2) *həbs altında olmaq*; 3) *qız qarımaq*, 4) *ayaqlarını uzadıb ölmək* və s. Başqa bir frazeoloji vahidə baxaq: *to break the neck of smth* - 1) *məhv etmək, darmadağın etmək; sarsıtmaq*; 2) *ən çətin işə tab gətirmək*; 3) *bir şeyin ən çətin hissəsinin öhdəsindən gəlmək*.

Həmçinin, Azərbaycan dilində işlənən bir sıra frazeoloji vahidlərə də nəzər yetirək. Məsələn, *Ağızdan boş olmaq -1) sözünün kəsəri olmamaq: 2) söz-sirr saxlamamaq. Qan ağlamaq-1) yasa batmaq: 2) boğaza yığılmaq* və s [8, s.12].

Bildiyimiz kimi frazeoloji vahidlərin bir çox anlam daşıma əlaməti, onlarla əlaqəli olan bir sıra çoxmənalı frazeoloji vahidlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Çoxmənalılıq o zaman yaranır ki, onlara məxsus olan komponentlər nominativ mənə rolunda yeni anlamlar əldə etsin. Bu zaman yaranmış yeni mənalar ilkin mənə ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məsələn, *to be on the go-1) işbaşında olmaq, tələsmək, 2) hərəkətdə olmaq, 3) tərək etmək, getmək 4) kefi yuxarı olmaq (içki)* və s. Bu frazeoloji vahidin eyni şəkildə olan və bir neçə mənada istifadə edilən forması da vardır: *to be at work// to be on the move// to be going to live// to be in hurry// to*

be in one's cups.

Məsələn,

- Her real faith - what was it? Not to let a friend down....not to funk; to do things differently from other people; to be always on the go; not to be stuffy; not to be dull (Galsworthy, Three Men in a Boat) - iş başında olmaq;

- He is always on the go - tələsmək

- The guest was on the go for half an hour though the host began to show signs of impatience - getmək, tərək etmək;

The wine made him a little, but on the go- şərəbdən bir az keflənmək [59, s. 88].

Sözlərin çoxmənalılığı çoxmənalı frazeoloji vahidlər ilə əlaqəli şəkildə anlaşılır. Buludxan Xəlilov yazır: “Çoxmənalı frazeoloji vahiddə eyni frazeoloji vahid bir neçə mənaları ifadə edir” [21, s.280].

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığının bir neçə əsas əlamətləri vardır ki, bunlara aşağıdakıları demək olar:

1) Frazeoloji vahidlərin sonradan qazandığı mənə çalarlığından biri öz inkişafına görə əmələ gəlmiş həqiqi mənəsindən ayrılaraq müstəqim mənə bildiren yeni bir mənə ola bilər. Məsələn, *to fly low-1) özünü göstərməyə çalışmaq; 2) özünə diqqəti cəlb etdirməməyə çalışmaq; 3) kölgədə qalmaq.*

2) İngilis dilində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı mürəkkəb sözlərin yaranmasında əhəmiyyətli rolu vardır. *heart break (infarkt, ürək sancması)* mürəkkəb sözü-*to break one's heart* frazeoloji vahidindən əmələ gəlmişdir.

3) İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji vahidlərin məcaziliyi idiomların, zərb-məsələlərin, atalar sözlərinin, hikmətli sözlərin, ibarələrin yaranması üçün əsas rol oynayır.

Məsələn, "*mind*" sözünün çoxmənalılığına diqqət yetirsək bilərik ki, "*mind*" sözü (etiraz etmək) frazeoloji vahid birləşməsində bu formada verilir:

Out of sight, out of mind-gözdən uzaq, könüldən iraq [49, s. 414].

Sözlərin və frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı daha geniş formada lüğətlərdə ifadə olunmuşdur. Lüğətlərdə istər sözlər, istərsə də birləşmələri sıralamaqla bərabər, eyni zamanda mənaları da verilmişdir. Elə bu xüsusiyyətlərə görə də

çoxmənalılıq frazeoloji vahidlər üçün vacib əlamətlərdəndir.

Nigar Vəliyeva frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığına aid frazeoloji lüğətində nümunələr göstərmişdir:

1. *ayağı açılmaq* – 1. someone often goes to somewhere 2. to have a diarrhoea [30, s.107]

2. *baş vurmaq* – 1. to dive / to be plunged 2. to call at someone / to drop in 3. to appeal to someone / to ask smth. respectfully [30, s.134]

3. *əl qoymaq* – 1. a custom of superstitious Mussulmen to put a hand on the head of a suddenly frightened man 2. to lay one's hands on smth. / to get a grip of smth. / to hold smth. 3. to agree to smth. / to consent to do smth. [30, s.337]

4. *göz dikmək* – 1. to expect help from someone 2. to stare goggle-eyed at someone or smth. / to goggle at someone or smth. / to peel one's peepers / to open one's eyes with wonder / to be astonished by the sight of someone or smth. (to cast envious glances on smth.) [30, s. 388].

5. *üz döndərmək* – 1. to betray someone or smth. / to turn on one's heel 2. to turn up one's nose at someone or smth [30, s.779].

Azərbaycan ədəbi dilindəki frazeoloji vahidlərin müəyyən bir hissəsi çoxmənalılıq ifadə edə bilir. Eyni bir frazeoloji vahidin müxtəlif mənalarda istifadə

olunmasına tez-tez rast gəlinir. Məsələn, “*əl vurmaq*” frazeoloji vahidinə nəzər salaq. Bu vahid dilimizdə iki mənada 1) *Toxunmaq, qurdalamaq, tərپətmək* mənasında; məsələn:

Bağda görünər az-az,
Sürünə-sürünə gəzər,
Oxşayır bir yumağa,
Qorxuram *əl vurmağa*. (Tapmaca)

2) *Əl çalmaq, çəpik vurmaq* mənasında; məsələn:

Ötür Qarabağın zil şikəstəsi,
Heyrət içindədir açıq ağızlar.

Əl vurub oynayan, çalib-çağıran (S.Vurğun)

Afad Qurbanova görə çoxmənalı sözlər frazeoloji vahidlərdə bir neçə yolla meydana gəlir. Bu yollardan ən geniş istifadə olunanı aşağıdakılar hesab olunur:

1. Frazeoloji vahidin tərkibində olan sözlərin çoxmənalılığına görə bu və ya başqa frazeoloji vahid çoxmənalı olur. Məsələn, “*baş çəkmək*” frazeoloji vahidinə diqqət yetirək. Bu frazeoloji vahidə baxdıqda mətn daxilində əsasən, iki fərqli mənəni ifadə edir. Bu mənələrdən biri insanın bədən üzvi olan başı dəsmal və ya şalla örtmək mənasını verir; məsələn: QIZIM, Solmaz, - dedi, - niyə kənarda durmusan? Gəlib *başımı çəksənə* (B.Bayramov). Göründüyü üzrə bu ifadə də çoxmənalılıq əsas olaraq “*çəkmək*” feilinin mənası ilə əlaqəlidir. Belə ki, ədəbi dildə “*çəkmək*” feili geniş yayılmış çoxmənalı söz hesab olunur.

2. Frazeoloji vahid məcazi mənada işləndikdə çoxmənalılıq yarada bilir. Belə ki, söz məcazi mənada olduqda frazeoloji vahid yaradır və daha sonra bu vahiddə məcaziləşir; bu prosesə görə frazeoloji vahidin çoxmənalılığı formalaşır. Biz bunu “*baş çəkmək*” frazeoloji vahidində də görə bilərik. Ümumiyyətlə, mətn içərisində bu frazeoloji vahid əvvəlki mənə ilə bərabər, həmçinin hal və vəziyyətini bilmək, yoxlamaq mənasını da ifadə edir; məsələn:

Bəlkə onun da oğlu cəbhədə qəhrəmandır,
Onun da mənim kimi ürəyi var, insandır.
Xəstədir, baxan yoxdur bəlkə da poçtalyona,

Evini bilsəydim mən bir *baş çəkərdim* ona. (S.Rüstəm)

Bu şeir parçasında “*baş çəkmək*” frazeoloji vahidində işlənən hər iki söz də məcazi mənadaadır [23, s.383, 384].

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı açıq şəkildə leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlərdə və ya başqa hər hansı bir birləşmələrdə bir sıra anlamların yığılması belə çoxmənalılığı ortaya çıxarır. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər haqqında E.Ş.Behbudov qeyd edir: “Beləliklə, polisemantik frazeoloji vahidlər omonim frazeoloji birləşmələrə bənzəyir. Bununla belə, onların fərqli xüsusiyyətləri var. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin sonrakı mənaları onların ilkin mənaları ilə əlaqəlidir. Məsələn, *to smooth one's rumpled feathers-1) özünü qaydaya salmaq; sakitləşmək, rahatlamaq. To cut a feather-1) bir işin təfsilatını bilmək; 3) əhəmiyyətsiz, mənasız bir şeydən ötrü mübahisə etmək, 2) bir işi həddən artıq təfsilatı ilə danışmaq* və s.

Belə ifadələrdə ikinci və üçüncü mənaları ilkin mənadan alınır. E.S.Beibudovanın fikirlərinə gəlincə, deyə bilərik ki, əgər biz həqiqətən də hər hansı frazeoloji vahidin çoxmənalılığını ayırd etmək istəyiriksə, onda onun ilkin mənasına baxmaq lazımdır. Çünki ilkin mənə istənilən formada məcazi mənada da olsa, öz həqiqi mənasını saxlaya bilər. Ona görə də qeyri-müəyyənlik zamanı ən azı iki mənənin olması qaçılmazdır [8, s.20].

Omazik və Şmidt frazeologiyada qeyri-müəyyənliyi öyrənmişlər. Ümumiyyətlə, frazeologiyada polisemantik sözlər frazeoloji birləşmənin birdən çox mənə daşması deməkdir. Bu səbəbdən frazeologiyada polisemantik sözlər iki səviyyədə, frazeoloji vahidlər səviyyəsində və ayrı-ayrı frazeoloji vahidlər səviyyəsində meydana çıxır.

Frazeologiyada çoxmənalılığa nümunə olaraq məsələn, “*red eye*”

1. *Late night flight*, 2. *Symptom in medicine* 3. *Effect in photograp by* 4. *Red-eyed animals* 5. *Railroad sign of danger* 6. *Type of missile* 7. *Type of sauce* 8. *Type of beer* 9. *Type of drug* [63, s.13].

İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji vahidlərin komponentlərini daha çox nitq hissələrində təhlil edərkən, isim, sifət, say və fel birləşmələrinin mənaları daha geniş anlamlara malik olur. Çoxmənalılığı digər nitq hissələrinə görə az olanlar isə əvəzlik

və zərfdir. İlk olaraq frazeoloji vahidlərdə isimlərin çoxmənalılığınə nəzər salaq. Bu vaxt isimlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu çoxluq özünü daha çox ümumi isimlərdə göstərir. Bəzən xüsusi isimlərdə də çoxmənalılıq özünü göstərə bilər. Ancaq bu çox az hallarda rast gəlinir. Ümumi isimlərin çoxmənalı olması onunla bağlıdır ki, onlar əşya, hadisələr, mücərrəd anlayışların ümumi adını toplum formada göstərir. Xüsusi isimlər isə başqa-başqa şəxslərin, əşyaların adlarını fərdi şəkildə bildirir. Bu barədə E. Behbudova deyir:

"Ümumi isimlər öz obyektivliyini saxlaya və keyfiyyətli məzmun verə bilər. Bütün bu amillər ümumi isimlərin frazeoloji birləşmələrdə daha çoxmənalı olduğunu göstərir. Məsələn, *art and part(müqayisə)-1) cinayətin təşkilində iştirakçı; 2) hər hansı bir işdə iştirakçı: ace in the hole 1) gizli imtiyaz/vəziyyət 2) çətin vəziyyətdə arxalandığın, güvəndiyin dost; bag and baggage-1) var-yoxu ilə, nəyi varsa hər şeyi; 2) tamamilə, ümumiyyətlə, babies in the wood - 1) biabırçı vəziyyət: 2) sadəlövh və.s*

Frazeoloji vahidlərdə sifətlərin çoxmənalı olmasına gəlincə, belə vahidlərdəki çoxmənalılıq, ümumiyyətlə, keyfiyyət və əlamətdən xəbər verir. Məsələn: qaynadılmış köynək-1) nişastalı köynək; 2) təkəbbürlü, təkəbbürlü şəxs [8, s.24].

Bildiyimiz kimi, çoxmənalı frazeoloji vahidlər tək bir deyil, bir neçə halda özünü göstərə bilər. Lakin mətn səviyyəsində bu mənalar daha tez tanınır. Sonra çoxmənalı frazeoloji vahidlər yaranır ki, onları yaradan çoxmənalı sözlərin əsas mənaları ilə yanaşı, məcazi mənaları da mənə çalarlarını ifadə edir. H. Bayramov çoxmənalı frazeoloji vahidlərin hansı mənalara aid olduğunu müəyyən edən mətni "dar mətn" adlandırmışdır [7, s.27].

Belə ki, çoxmənalı sözlərin çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında böyük rolu vardır. Əsasən, onların əlavə anlamları əsas mənə ilə əlaqədar olub, ona uyğun mətnlərdə işlənir. Belə birləşmələr nə qədər çox olsalar da, ancaq mətn daxilində onun dəqiq mənası müəyyən edilir. Elə bu müəyyənləşmə mətnin köməyi ilə konkretləşdirilir. Bu barədə L.V. Şerbədnin maraqlı ideyası vardır: "İstənilən söz ümumi bir mətn daxilində yeni-yeni mənə fərqlərini göstərir. Bu vaxt istənilən bir sözdən səhv anlam çıxarmadan fikri düzgün şəkildə bildirmək vacibdir." [47, s.17].

Frazeoloji vahidlərin sözündən, frazeoloji vahidlərdən, atalar sözündən, atalar sözündən, hikmətli kəlamlardan, ifadələrdən və s. nəzərdə tutulur. Bəzi dilçilər bunların hamısını qeyri-müəyyənlik baxımından nəzərdən keçirirlər. Bununla belə, bəziləri ayrıca işlənən frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığından danışirlər. Məsələn: N.N.Amosova frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığından danışaraq bildirir ki, frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq daha çox iki halda işlənir: 1) Mürəkkəb sözlərdə (baş, göz, ayaq, qol və s.) sözlərin çoxmənalı olması; 2) Mürəkkəb sözlərin yeni mənası. Bunun əsas səbəbi dildə mürəkkəb sözlərin məcazi şəkildə təkrarlanmasıdır. Deməli, metafora deyimlərdə daha çox işləndiyindən N.N.Amosova frazeoloji vahidlər haqqında öz fikrini belə ifadə etmişdir: “Əgər frazeoloji vahid öz ilkin mənasını saxlamışsa, onda onun hər hansı qeyri-müəyyənliyindən danışmaq yersiz olardı [34, s.23].

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər omonim frazeoloji vahidlərə oxşasa da, ondan fərqlidir. Əsas fərq odur ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin sonrakı mənaları onun ilk mənası ilə əlaqəlidir. Məsələn: “*can almaq*” frazeoloji vahidinin çoxmənalı mənalara bunlar aiddir: *dini mənada öldürmək, həqiqi mənada öldürmək, cəzalandırmaq, bir işi görüb başa çatdırmaq, gözəlliyi ilə diqqəti cəlb etmək, valeh etmək* mənalarda. Daha sonra “*Bənd olmaq*” frazeoloji vahidinin çoxmənalılığı: *bir işdən yapışmaq, ilişmək, bağlanmaq. “Qulaq asmaq”* frazeoloji vahidinin çoxmənalılığı: *dinləmək, yoxlamaq, xəbər bilmək, sözə baxmaq, fikir vermək. “Azad olmaq”* frazeoloji vahidinin çoxmənalılığı: *azadlıq əldə etmək, arzu etmədiyi bir işdən can qurtarmaq, xilas olmaq, doğmaq, işi qurtarmaq* [21, s.280].

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rolu vardır. Məsələn: *to follow to go with the crowd-palaza bürünüb elnən sürünmək (palaza bürün, elnən sürün atalar sözü). In comtempt- baxmayaraq, əksinə* və s. kimi çoxmənalı frazeoloji vahidlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox mühüm rola malikdir.

Azərbaycan dilində isə “*baş vermək*”, “*baş aparmaq*”, “*baş vurmaq*”, “*baş aldatmaq*”, “*diş vurmaq*”, “*göz qoymaq*”, “*göz açmaq*”, “*ara açmaq*”, “*ara vurmaq*”

və s. frazeoloji vahidlər də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas yerdədir.

Dilçilikdə çoxmənalı frazeoloji birləşmələr məsələsi ilə əlaqədar fərqli aspektdə müşahidələr aparan dilçilər bu sahəyə böyük maraq göstərirlər. Bu problemə tədqiqatçıların münasibəti fərqli olsa da, müəyyən vəziyyətlərdə ümumi fikir özünü bildirir. Məsələn, rus və alman dillərinin frazeoloji sistemi üzrə tədqiqatlar aparmış L.Binoviç yazır ki, rus və alman dillərinin frazeoloji sistemində çoxmənalılıq yalnız sözlərə məxsus deyil, idiomlar və frazeologizmlər də çoxmənalı ola bilirlər [36, s.14], [40, s.26], [31, s.76].

Bildiyimiz kimi, bəzi müəlliflər qəbul edir ki, çoxmənalılığı inkar etməmək lazımdır, ona görə ki, insan düşüncəsi prosesləri ümumiləşdirə bilir və bunun üçün də bir sözlə bir çox mənaları bildirir. Çoxmənalılıq məsələsinə ayrı bir formada müşahidə aparılmasa da, son vaxtlar bu problemə maraq göstərilir və leksikologiya bölməsinin araşdırılmasında və tədrisində əhəmiyyətə malik olur [48, s.40], [57, s.34].

Ümumi formada baxdıqda isə dilçilikdə çoxmənalılıq bir mürəkkəb problem kimi hələ də vardır. Bir sıra dilçilər çoxmənalılığı necə varsa, eləcə də mənimsəyirlər. Digər dilçilər isə əksinə tərəddüdlə yanaşırlar və onu olduğu kimi deyil, qismən başqaları isə bütünlüklə inkar edirlər. Məsələn, A.A.Potebniya yazır ki, "ad bir əşyaya aid olarsa, onun bir mənası" olur. İkili mənə olan birləşmələrdə isə mütləq iki söz vardır [45, s.15].

R.A.Budaqov isə bunun tam əksini deyir. R.A.Budaqov yazır: "Sözün mənası konkret predmet və hadisə ilə bağlı deyil. O, müəyyən predmet və hadisələrin bütün kateqoriyalarına aid olan bir sıra əlamətlərlə əlaqələndirilir. Sözün mənası tarixi hadisələrlə həmişə dəyişir. O, mənə ilə bir-birinə bağlıdır" [9, s.15].

A.V.Kunin üçün frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, sözlərin çoxmənalılığından daha az işlənir. Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif aspektdə bir daha yenidən adlandırılması, onunla birbaşa bağlılığı olmayan adlandırma prosesində yaranır [41, s. 93].

3.1. Çoxmənalı sözlərin kontekstual mənaları

Mətn və kontekst bir-birini nəzərdə tutan və bir-birini tamamlayan proseslərdir. Mətnlər kontekstdə həyata keçir və kontekstlər də mətnlərdə meydana gəlir. Onlar davamlı şəkildə transformasiya hadisəsində olurlar və yenidən ortaya çıxırlar [62, s.258].

Əzizə Hacıyeva yazır: "Kontekst həmişə sözün hansı mənada işlədilməsinin başa düşülməsinə kömək edir. Kontekst deyəndə həmin çoxmənalı sözün hansı sözlərlə münasibətdə olub, cümlə yaradaraq fikir ifadə etməsinin başa düşülməsidir".

Verilən nümunələrdə "table"sözünün müxtəlif mənalarda işlənməsini görə bilərik. Məsələn,

There is a table in the middle of the room. There are some tables on the walls showing the achievements of the national economy.

Başqa misallar:

She worked hard - The lift doesn't work - I worked on him to come to the wedding (here in the meaning of "influence"). just bought a book (object) - He wrote a book (text) - We booked in at the hotel (check in) - We booked our tickets this morning (reserve a seat).

Bu misallar bizə onu göstərir ki, çoxmənalı sözlər yalnız bircinsli hesab olunmur.

She could hear the piano (sound) - She polished the piano (piece of furniture).

Bu misallara bir sıra nöqtəyi-nəzərdən diqqət yetirmək olar. Məsələn, *musiqi aləti və ya mebel parçası kimi* [58, s.165, 166].

Ancaq müəyyən kontekstlərdə ifadə edilən polisemantik sözlərin mənası və ya mənaları ya linqvistik (və ya şifahi) kontekstlər, ya da ekstra-linqvistik (qeyri-şifahi) kontekstlər tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər. Qinzburq isə linqvistik konteksti leksik və qrammatik kontekstə bölür.

Leksik kontekstlərdə nəzərdən keçirilən polisemantik sözlə birləşən leksik element qrupları əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bunu polisemantik sözün işlədildiyi müxtəlif leksik kontekstlərin təhlilinin nəticələri ilə göstərmək olar. Məsələn, "load, table" sözləri ilə işlənən *heavy* sifəti "of great weight"(ağır çəki) mənasındadır.

Rain, storm, snow, wind (yağış, tufan, qar, külək) kimi təbiət hadisələrini bildirən sözlərlə birləşdikdə "heavy" sifəti "*abundant, striking, falling with force*" (qeyri-adi, güclü, külli), mənasında başa düşülür.

"*industry, arms, artillery*" (sənaye, ordu, artilleriya) sözləri "heavy" (böyük) sifəti ilə birləşərək "*heavy industry, heavy artillery*" (böyük sənaye, böyük artilleriya) bir şeyin daha böyük növü mənasında işlənir.

"Take" feili '*lay hold of with the hands, grasp, seize*' (nəyisə əli ilə tutmaq, yaxalamaq) kimi mənalarda işləyə bilər. Bəzi nəqliyyat vasitələrini (to take the tram, the bus, the train) ifadə edən sözlərin leksik qrupu ilə bir yerdə işləndikdə "get" feilinin mənası ilə sinonim olur [57, s.48].

Leksik kontekstdə çoxmənalılıq bildirən sözlə bir yerdə işlənən leksik vahid qrupları vacibdir. Bəzi hallarda leksik kontekst dərəcəsində mənə bir ifadə vasitəsi ilə mənə kimi işləyə bilər. Kontekst isə şərti olaraq leksik, sintaktik və qarışıq ola bilər. Məsələn, leksik mənə *black-qara* sözünün mənasını müəyyənləşdirir. *Black velvet, black gloves* kimi bir əşyanı bildirdikdə isə rəngi bildirir [48, s.56].

Qrammatik kontekstlərdə polisemantik sözün müxtəlif fərdi mənalarını təyin etməyə xidmət edən kontekstin qrammatik (sintaktik) strukturudur. "*To make*" feilinin – "*to force, to induce*" (məcbur etmək, inandırmaq) mənasına yalnız "*to make +pm+verb*" sintaktik quruluşuna malik qrammatik kontekstdə rast gəlinir. (to make smb.laugh, to make smb. work, to make smb.sit) Bu feilin digər bir mənası '*to become*', '*to turn out to be*' feilinin başqa bir quruluşlu kontekstlərdə, yəni sifət və isim (to make a good wife, a good teacher) kimi mənalarda işləyə bilər.

Bu mənalar bəzi hallarda qrammatika ilə (yaxud strukturca) bağlı mənalar da adlanır. "*she will make a good teacher*" kimi hallarda sintaktiklə bağlı mənalar da deyilə bilər [57, s.49].

Çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsində qrammatik kontekstin xüsusi rolu vardır. Belə ki, qrammatik kontekstdə sözlər bir-birində fərqli mənalarda izah edilir [36, s.54]. Məsələn,

1. *The horse stopped drinking-at içməyi dayandırdı.*
2. *The horse stopped to drink- at içmək üçün dayandı.*

Birinci misaldakı "*stop+ing*" birləşməsi "*bir işi dayandırmaq*" mənasını bildirir, ikinci misalda isə "*stop+to+infinitiv*" birləşməsi "*nəyəsə görə müvəqqəti olaraq dayanmaq*" anlamındadır. Çünki "məcbur etmək" anlamında verilən "getmək, inkişaf, əldə etmək, düşmək, qaçmaq, götürmək, etmək, hərəkət etmək ya dəyişdirmək" anlamındadır və qrammatik kontekst mənanın dəyişməsinə gətirib çıxarır [52, s.112].

Həm leksik, həm də qrammatik vahidlərin kontekstlə əlaqəliliyi, kontekstdə göstərilən mənalarının olması onunla bağlıdır ki, dilin inkişaf etməsinin bütün mərhələlərində həmişə ifadə planındakı məhdudluq məzmun planın rəngarəngliyinə qarşı olur. Dildəki bu obyektiv əks formaların çox hissəsinin polisemantikliyi və birləşmə imkanının genişliyi ilə aradan götürülür. Belə demək olar ki, polisemantikliyi və dil vahidlərinin əlaqələnmə qabiliyyətini isə fərqli səviyyəli konteksti olmayan formada fikirləşmək mümkün deyildir [26, s. 259, 260].

Demək olar ki, sözün çoxmənalılığı mətnə (kontekst) görə yaradılır. Belə ki, söz nə qədər çox fərqli mətnlərdə ifadə edilirsə, bir o qədər çoxlu mənalar bildirir. Ona görə də hər bir leksemanın sememalarını digər leksemanın sememaları ilə bağlı (yəni mətn daxilində) müəyyən etmək vacibdir. Deməli, hər bir semema başqa sememalar əsasında həyata keçir, mütləq mətn içərisində yaranır. Ancaq sememaların müəyyən edilməsinə görə mətnlər müxtəlifdir və iki yerə bölünür: *yaxın mətn*, *uzaq mətn*.

1. Yaxın mətn, Semema mətni bir qayda kimi semantik birləşmə qabiliyyətinə görə yaranır. İki (və daha artıq) leksemanın semantik xüsusiyyətlərinə görə birləşə bilməsi üçün onların daxilində müxtəlif semalarla yanaşı ümumi semalar da işlənməlidir. Yaxın mətn yanaşı işlənən sözlərin semaları ilə bağlıdır: *iş həyatı*, *ağac yarpağı*, *quş qanadı* və s.

2. Uzaq mətn. Sintaktik birləşməni müəyyənləşdirən sememaların daxilində ümumi sema işlənməyə də bilər. Bu zaman uzaq mətnə istinad etmək lazımdır. Belə ki, sememanın yaranmasına səbəb olan xarici xüsusiyyətlər nəzərə alınır: *duz ağacı*, *ləqəb fabriki*, *hürriyyət payı*, *qulaq kirəsi*, *göz kirəsi* [4, s.298, 299].

Dəmirçizadə deyir ki, "Sözün nitq şəraiti ilə əlaqədar yaranan sözlər mühiti mətn(kontekst) adlanır". Belə ki, sözün məqsədəli şəkildə işlənməsi hansı mətn daxilində yerləşməsi ilə ölçülə bilər. Deməli, mətnin hər hansı bir növündən və eləcə

də hər hansı bir üslubdan olmasının müəyyənləşdirilməsi ilə üzvi sürətdə bağlı hesab olunur.

Dəmirçizadə mətni əsasən, iki növə bölmüşdür: *a) sözlər mətni b) şərait mətni*

Sözlər mətni-Sözlərin bu və ya başqa şəkildə bir-biri ilə əlaqələnməsini, sözlərin dəqiq başa düşülməsini təmin edən sözlər mühiti sözlər mətni adlanır.

Şərait mətni- sözün əsl mənasında nitq şəraiti deməkdir; beləki, kim tərəfindən, nə zaman, kimə, nə üçün harada, necə, hansı vəziyyətdə deyilməsi ilə sözün konkret başa düşülməsini təmin edən şəraitə söylənilən mətn şərait mətni adlanır.

Şübhəsiz, sözlər mətni də bir şəxs vasitəsilə müəyyən məqsədlə, müəyyən mühitdə, müəyyən tonda deyilə bilər; ancaq sözün konkret mənasını sözlər mətnində müəyyən etmək üçün bu mühit çoxda həlledici deyildir və sözün konkret mənası yalnız həmin sözü əhatə edən sözlər mühiti ilə müəyyənləşdirilə bilər. Ancaq bəzi zamanlarda elə də ola bilər ki, sözlər mühiti mənanın konkret başa düşülməsi üçün qənaətedici olmur, şəraiti də nəzərə almalıyıq: deməli, sözün dəqiq mənasını müəyyən etməyə görə həm sözlər mətni, həm də şərait mətni əsas hesab edilir [14, s.167].

Dilçilikdə fərdi mənalara mətni (kontekstual) mənə da deyilir. Mənə çalarları və digər mənalar bir yerdə sözün mənə strukturasına aiddir. Ancaq bu mənə strukturasına mətni mənalar daxil edilmir. Mətni mənə ancaq müəyyən mətn ilə bağlı ifadə edilən mənadır ki, digər mətnlərdə bu mənaya rast gəlinmir. Mətni mənə dedikdə həmin sözün məcazi mənası ilə əlaqədardır. Bu və ya digər müəllif sözü ümumxalq dilindəki mənada deyil, öz istədiyi, lazım bildiyi mənada işlətməyə cəhd edir, sözü öz məqsədinə tabe etməyə çalışır, ona subyektiv mənə verir. Bununla belə, sözlər əsl mənada obyektiv xüsusiyyətlərə malik olur. Sözün mətni mənası fərdi mənə hesab edilir. Belə ki, dilin bütün üslublarına nəzərən mətni mənə bədii üslubda geniş şəkildə işlənir [28, s.121, 122].

İsmayıl Məmmədov demişdir ki, "kontekst" terminindən istifadə edən zaman ən az iki mənəli sözün birləşməsi başa düşülür. Bu xüsusi birləşmələrdə komponentlərdən biri digərinin konkret mənasını izah edir, onun ümumi formada işlənə bilən mənələrindən birini nəzərə çarpdırır."

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “vurmaq” felinin 30-a yaxın mənası var. Bu mənaların hər biri “vurmaq” felinin nominativ mənası ilə müəyyən edilir. Burada “vur” sözünün yuxarıdakı mənalarının hər biri yalnız konkret kontekstdə danışan və dinləyici üçün aydın olur. Məsələn, ağaca dəymək, güllə atmaq, qapıya vurmaq, ilan vurmaq, paltarı vurmaq, qutuya vurmaq (oğurluq), saça vurmaq, paltarın ətəyinə vurmaq, su vurmaq (içmək) və s. [26, s. 252-253].

Sözün mənasının kontekstdə-mətn daxilində və ya cümlədə müəyyən edilməsi haqqında A.Kato yazırdı: *"..each meaning is determined by its linguistic context"*

"...sözün mənası dilçilik konteksti ilə müəyyən edilir" [61].

Sözün mənası kontekstdən asılıdır. Beləliklə, kontekstual məna leksiko-semantik növlərdən yalnız birini izah edə bilər. Demək olar ki, qeyri-müəyyənlik dilin kommunikativ funksiyasına təsir göstərmir, çünki vəziyyət və kontekst digər müvafiq mənaları aradan qaldırır.

Məsələn, *Steak is tough-ət tikəsi sərttir (bərkdir). This is very serious problem.* Bu çox ciddi bir problemdir. Göstərilən misallardan başa düşə bilərik ki, ət tikəsi sözünə görə "tough" sərt, bərk, "problem" sözü isə ciddi, çətin mənasındadır [43, s.23].

Hər bir sözün mətn daxilində anlamı müxtəlif ola bilər. Məsələn, *"meat"* ismi ancaq *"ət"* mənasını bildirmir, həmçinin *the meat of an egg, the meat of a nut, the meat of an orange* anlamları da vardır və *"qabıq, dəri altında olan hissə, içəridə olan hissə"* mənasındadır. Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: *"floor"* sözü ancaq *"mərtəbə"* anlamındadır, həmçinin kontekstdə *on the ground floor ceiling, the first floor, the second floor* mənaları vardır. Eyni zamanda *"ocean floor"* birləşməsi ilə də qarşılaşa bilərik. Bu ifadənin mənası isə *"dənizin dibi"* deməkdir. Belə ki, əgər biz bilirikse *"coat"* isminin əsas mənası xarici örtükdür, bu zaman *a coat of paint-"rəngin qatı"*, *dog's coat - "itin tükü"* anlamındadır və bu mənalar məntiqsizdir [33, s.88].

Bəzi hallarda ingilis və Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərin birləşmələr daxilində mənaları eyni olur. Məsələn, ingilis dilində olan *"stray"* sözü bəzi kontekstlərdə Azərbaycan dilinə təsadüfi kimi tərcümə edilir. *"A stray visitor – təsadüfi qonaq.* Belə başa düşmək olar ki, *təsadüfi* və *stray* sözləri arasında bağlılıq

vardır. *Stray* sifəti normadan kənara çıxaraq, yəni digər mənə ilə doğru olmayan mənəni bildirir (a stray bullet-təsadüfi güllə, a stray dog - avara it, a stray child-özünü itirən uşaq) baxmayaraq ki, *stray* sözünün əsas mənəsi (özək) - *gözlənilmədən baş verən, təsadüfi, təsadüfi görüş, dəyişən* (təsadüfi (gözlənilməz) varlıq, təsadüfi (gözlənilmədə) iş)" [33, s. 88, 89].

Belə ki, Nasir Nasirzadə demişdir ki, sözlər nə qədər çoxmənalı hesab edilsə də, onların mətn daxilində dəqiq bir mənəsi olur. Başqa şəkildə demək olar ki, yəni mətn daxilində sözün çoxmənalılığı itir. Məsələn, “*yer*” sözünə S.Vurğunun əsərindən götürdüyümüz başqa-başqa misralarda diqqət yetirək:

Göyə çəkilməmişdir bu yerdə çörək,

Bu hünərlə yer üzündə yaşamağa yerin varmı?

Güləng ağır, yer qayalıq, hava boğuş.

İnsanlarla bir yerdə ucaldıqca.

Üzündə bir çapıq yeridə vardır

Burada ağıllı bir sözün yeridir:

Daşdan çiçək açar insan hünəri.

Bu misralarda *yer* sözü bir-birindən fərqli anlamlarda verilmişdir. *Bu yerdə çörək* birləşməsində *yer* sözü ölkə, *yer üzündə* ifadəsində yerin səthi, *qayalıq yer* birləşməsində dəqiq bir sahə, *bir yerdə* ifadəsində birgə, birlikdə, *sözün yeridir* ifadəsində isə vaxt, məqam mənəsidir.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dilimizdə sözlər çoxmənalılıq bildirmələrinə baxmayaraq, mətn daxilində onlar çoxmənalılıqdan ayrılaraq dəqiq bir anlam bildirir [27, s.139, 140].

Sözün çoxmənalılıq bildirməsi kontekstdə və ya mətn daxilində aradan qaldırılması barəsində N.Məmmədov və A.Axundov qeyd edir ki, sözlər nə qədər çoxmənalı olsa da, onların mətn daxilində, kontekstdə bir mənəsi vardır. Belə ki, mətn daxilində əsasən, sözün çoxmənalılığı itir [5, 138].

Əsasən, kontekst problemi V.V.Kolşanskiyin, E.M.Mednikovanın, Z.N.Verdiyevanın, A.Qurbanovun, Charles W.Kreidlerin, Stephen C. Levinsonun və başqa dilçilərin əsərlərində geniş şəkildə izah edilmişdir [25, s. 410].

Çoxmənalılıq sözə bağlıdır, cümləyə deyil. İşlədilən söz bir qayda kimi, təkmənalı hesab edilir, sözün hansı lüğəvi anlamda istifadəsini dərk etməyə görə kontekst təşkil edir.

It dates him. She dates him.

I've got a spoon but there is no fork.

He stopped working and stuck the fork into the ground.

Don't lean over the edge of the platform.

The slopped at edge of the forest.

We decorated x-tree.

He was decorated for a brave deed.

Məsələn, *We are going down* - "*Biz enirik, məhv olarıq*" bu sözü təyyarəçi deyir, digər bir nümunədə isə "*Bizim vəziyyətimiz pisləşir, biz batırıq*" kimi tərcümə edilir [33, s.83]

Belə ki, kontekst və situasiya seçim rolunda deyilsə, çoxmənalılıq bildirən söz lüğəvi mənasını nitqdə davam etdirir. Məsələn,

Customer: I would like a book, please.

Bookseller: -Something light?

Customer: -That does not matter. I have my car with me [33, s. 83, 84].

Ümumi ədəbi dildə kontekst çoxmənalılığı çətin olmayan bir formada dildən çıxarır, sözü təkmənalı, anlaşıqlı etdiyi halda təkmənalılığa tərəf olan bu xüsusiyyət ümumi ədəbi nitqdə olduğundan daha aydın, daha qəti göstərildiyi elmi və texniki dildə kontekst çoxmənalılığın üstəsindən gəlməyi bacarmır. Bunun üçün də çoxmənalılıq, necə ifadə edərlər, kontekstədək aradan götürülür. Hər hansı bir terminin bir mənası olur, yəni əvvəlcədən o, bir mənalılıq ifadə edir, baxmayaraq ki, ümumi ədəbi dildə sözlər bu xüsusiyyətə yalnız kontekstdə istifadələri nəticəsində gəlib çıxır [9, s.18].

“Kontekst” sözün işləndiyi mühit deməkdir. Belə demək olar ki, kontekst sözün anlamını yalnız bir cümlə daxilində deyil, eyni zamanda iki və daha artıq cümlə, abzas və ya bütöv bir fəsildə də mənası müəyyənləşdirilir. Kontekst haqqında A.V.Kunin, G.V.Kolşanski və A.Qurbanov da eyni fikirdədilər [25, s. 96]

G.V.Kolşanski üçün kontekst “hər hansı bir dil vahidinin məzmununun birmənalı şəkildə istifadə edildiyi formal olaraq təsbit olunmuş şərtlərin məcmusudur.” [44, s. 48].

N.N.Amosova isə qeyd edir ki, “kontekst göstərici anlamı ən aza sahib olan sözün semantik birləşməsi hesab edilir. N.N.Amosova “dar” kontekst məfhumunu daha ətraflı izah edir. Həmçinin, dar kontekst “dəyişən söz birləşməsi və dəyişən cümlə” adlanır [35, s.2].

Dar kontekst iki yerə bölünür: leksik kontekst və sintaktik kontekst [29, s. 41-57]. Leksik kontekstin mənası sözün nitq hadisəsində birləşdiyi semantik şəkildə baş verən sözlərin məcmusu adlanır. Sintaktik kontekstin mənası isə istifadə edilən sözün, söz birləşməsinin və ya budaq cümlənin istifadə edildiyi sintaktik kontekst sayılır.

Eyni zamanda sintaktik kontekst ingilis dili feillərinin konkretləşməsində geniş əhəmiyyəti vardır [29, s. 41-49].

Dildə çoxmənalı feillər bir qayda kimi (mətn) üstüörtülü mənalarda verilir. Həmçinin, bir sıra vəziyyətlərdə sözün sərbəst anlamı itmiş olur. Məsələn, “*keçirmək*” feili heç bir zaman ayrı istifadə edilmir. Bu feilin digər sözlərlə birlikdə işlənməsi vacibdir və hər hansı bir sözlə birləşdikdə ifadə etdiyi anlam o birilərdən müxtəlif olur: *pulu hesaba keçirmək, odu keçirmək, qonağı evə keçirmək, sözünü keçirmək* və s. Sözün ayrı-ayrı ifadə edilə bilməməsi desemantizasiya adlanır. Desemantizasiyaya məruz qalmış feillər demək olar ki, xeyli saydadır. Buna nümunə kimi “*ichmək*” feilidir ki, bu söz də müəyyən bir sözlə və ya birləşmə ilə işlənir: *su içmək, çay içmək, ayran içmək*. Ayrılıqda bu söz əsasən, mənə sıxılması qanunun təsiri ilə “*ichmək*” (araq, konyak...) anlamında verilə bilər.

Mətnə bağlı anlamlara aid olan feillərin nitqdə müqayisəsi, qarşılaş- dırılması ilə maraqlı bədii üslubi effekt göstərilir. S.Rəhmanın “*Xoşbəxtlər*” ko- mediyasından göstərilmiş bu dialoqdakı kimi:

"Mirzə Qərənfil. Yox, Bərbərzadə, mənə toxunma, mən *dərd çəkirəm*. Bərbərzadə, Dərd çəkməkdənsə, istəyirsən verim bir *papiros çək*" [4, s. 272].

Çoxmənalı sözlərə bədii ədəbiyyatda da rast gəlmək olar. Azərbaycan və ingilis müəllifləri əsərlərində çoxmənalı sözlərə geniş şəkildə yer verib.

Mir Cəlal yaradıcılığında, nəsrində sözlərin məcazilik, çoxmənəlilik və metaforlaşdırma yolu ilə mətdaxili mənələrdən geniş şəkildə istifadə etmişdir [22, s. 66].

Mir Cəlal "*Dirilən adam*" romanında və hekayələrində sözlərin çoxmənəliliyinə görə mətdaxili mənə yaratma funksiyasından ətraflı formada işlətmişdir. Bu fikrə əsasən romandakı "*dirilmək*" sözü də əsas diqqət obyektidir. Habelə, romanın adı da bu sözlə əlaqəlidir. Romanda "*dirilmək*" sözü Qədirin, bəylərin və kənd camaatının nitqində görmək olar. Bu söz kənd camaatının nitqində ölümlərin dirilməsi anlamındadır. Ələs bəy və onun dostları isə bu sözə ayrı bir mənə verirlər, onu oyanmaq, öz hüququnu istəmək, bolşeviklərə qoşulmaq mənasında anlayırlar. Qədir Ələs bəyin hüzurunda, yəni yanında başına gələnləri üç dəfə söyləyir, Bəbir bəyin onu ölmüş bildiyini, arvadı Qumrunu zorla, güclə əldə etmək istədiyini danışır. Elə bil ki, Ələs bəy onu anlamır, qulluğunda olanların hamısını hüzuruna çağırır və Qədirə yenidən bütün hadisəni soruşur: "Qədir bir az da cürətə gəldi, dil açdı, ucadan dedi:

-... Deməyim budur ki, Qobular kəndində, boy sağ olsun, mənə ölü hesab edib, ev-eşiyimi dağıdıblar. Yüzbaşı arvadımın kəbinini özünə kədirib. Mən gəlmişəm sizə deyim. Görün ki, mən diriyəm. Gərək haşa buradan, bir köpəkoğlunun haqqı olmasın... Rəncbərin namusu yoxdurmu? Bu nə islam, bu nə hökumətbazlıqdır?"

Bilinir ki, Qədir özü də bu sözü gerçək mənada istifadə edir. Həqiqətdə isə, o bu sözün məcazi mənasından hələ xəbəri yoxdur, onun yeni mənasını anlamaq iqtidarında deyildir. Ancaq Ələs bəy bu sözə görə çox hirsələnir. Qədirin anlamadan dediyi, bezmiş və usanmış olduğuna görə işlətdiyi son cümlə istəməyərək də olsa bəyin fikrində "*diri*" sözünün məcazi mənasının daha ifadəli olmasına, onun Qədirə ayrı baxışla üsyankar baxışı ilə diqqət yetirməsinə gətirib çıxarır; bəy elə düşünür ki, Qədir qan-qan deyir, o, hökumətə qarşı çıxır: "Baxın da... Görürsünüz ki! Başa bax, qulağa bax, ağız-buruna bax, çarıq-patavasına bax, dirilənə bax!

O, ahəngini dəyişdi, quduz kimi qışqırdı: - Kim səni diriltdi, ədə, donuz oğlu? Həə?"[22, s.68, 69].

Bu sözdən nəyə görə belə çox qorxduğu bəyin öz yaxın adamlarının danışığından daha çox başa düşülür. Nazik xətt qoydurmuş, yoğun qurşaq, tənəgfəs

bir kişi bəyin sözünü belə davam etdirir: "Ədə, müsəlman, bədbəxt müsəlman!.. De görüm səni urusmu dirildəcək, a qırxıq? Ay urus quyruğu... Ay qudurmuş!"

Qədirin dağda vurub yerə sərdiyi Məşədi Süleyman onu tanıyır: "Ədə, hapand, bu da sənə dağdakı oldu? Balşavet oğlu balşavet! Başın bədəninə ağırlıq eləyir? - Üzünü bəyə tutdu, ahəngini dəyişdi: - Bu tülkünü mən çoxdan tanıyıram.

Yenə rəncbərə döndü, altdan-altdan baxdı: - Füqərayi-kasibə!Baxarsan!"

Onların sözləri isə bəyin qənaətini daha da möhkəmləndirir: "İtilin gözümün qabağından, bolşevik oğlu bolşevik... Verrəm dilini dalından çəkərlər. Onda dirilərsən! Dirilənə bir bax!"

Ələs bəyin, onun yaxın həmkərlərinin və qulluğunda olanların nitqindəki "urus quyruğu", "balşavet", "füqərayi-kasibə" söz və ifadələrinin anlamını Qədir başa düşür, onların bu sözlərdən, xüsusilə də "*dirilmək*" və "*balşavet*" sözlərindən nəyə görə belə çox qorxduqlarını təəccüblə qarşılayır, "*dirilmək*" və "*diri*" sözlərinə başqa anlam verdiklərini hiss edir. Belə ki, o, mütləq bu sözlərin əsasən, də "*bolşevik*" sözünün anlamını və bolşeviklərin kimlər olduğunu, nə işlə məşğul olduqlarını bilmək istəyir. Burdan belə anlamaq olar ki, onlar özləri Qədirin oyanmasına, gözlərinin açılmasına səbəb olurlar. Əlbəttə, sözlərinin bəylər tərəfindən başa düşülən anlamı Qədir üçün heç də yaxşı olmayan nəticələrə gətirib çıxarır və onun həbs olunmasına səbəb olur.

Qədir həbsdə olarkən həqiqətən oyanır və inqilabçı dostlarının köməyi ilə həmin sözlərin bəyləri dəhşətə gətirən anlamlarını başa düşür.

Belə ki, Mir Cəlal ümumişlək sözlərin anlamına məcazilik, çoxmənalılıq vasitəsi ilə məharətlə mətndaxili mənaya görə işləmiş və ümumişlək sözlərin çoxmənalılığından yaxşı şəkildə istifadə etmişdir [22, s. 70].

Daha bir başqa bir nümunəyə nəzər yetirək:

"Teymurləng bir gün Mollaya deyir:

- Molla, sənə bir hikmətli sual vermək istəyirəm. De görüm,nədi ki, bu dünyada nə yetişib, nə yetişir, nə də yetişəcək?

Molla deyir:

- Bizi işə götürəndə sənənin təyin elədiyən maaş".

Molla məharətlə Teymuru onun öz sözü ilə gerçək üzünü ortaya çıxarır.

Burada mətndaxili mənə "*yetişmək*" feilinin çoxmənalılığı ilə əlaqəlidir. Söyləyənin fikri meyvə, tərəvəz yetişməsinə yönəldiyinə baxmayaraq, Molla həmin sözü "*maaşı çatmaq*" anlamında istifadə etməklə fikrə həqiqi mənə verir [22, s.360].

İndi isə Şekspirin əsərləri içərisində ən məşhur olan Romeo və Juliet əsərində "Mercutio" obrazında çoxmənalı sözlərin işlənməsinə nəzər yetirək:

Məsələn,

"ROMEO Courage.man,the hurt cannot be much.

MERCUTIO: No, 'tis not so deep as a well, nor so wide as 100 a church door, but 'tis enough. 'Twill serve. Ask for me tomorrow, and you shall find me grave man.I am peppered, I warrant, for this world. A plague o'both your houses! Zounds, a dog, a rat, a mouse, a cat, to scratch a man to death! A braggart, a rogue, 105 villain that fights by the book of rithmetic! Why the devil came you between us? I was hurt under your arm." [65, s.64].

Bu əsərdə gördüyümüz kimi verilən "*grave*" sözü İngilis dilindəki "*serious*" Azərbaycan dilindəki "*ciddi, eyni zamanda insanların öldüyü zaman dəfn edildiyi məzar*" anlamını da bildirir.

Əsərin əvvəlində Sampson və Gregorinin danışığında da çoxmənalı sözləri müşahidə etmək olar.

"GREGORY: The quarrel is between our masters and us 20 their men
SAMPSON "Tis all one. I will show myself a tyrant. When I have fought with the men, I will be civil with the maids; I will cut off their heads,

GREGORY: The heads of the maids?

SAMPSON: Ay, the heads of the maids, or their maidenheads. Take it in what sense thou wilt." [65, s.10,11].

Bu hissədə isə Sampson obrazının işlətdiyi "*maidenheads*" birləşməsi "*head of a maid*" baş xidmətçi və ya cavan qızın bəkarəti anlamındadır.

Çoxmənalı sözlərin əhəmiyyətini kontekstdə bilmək üçün bütün funksional üslubların danışıqlarında tez-tez işlədilən və müxtəlif anlamlar daşıyan bir isim, çox fərqli mənalara malik olan bir sifət və ya polisemantik bir feil kimi görünə bilən

“*light*” sözünə nəzər salaq:

Ancaq John Galsworthinin "The Apple Tree" hekayəsindən götürülmüş aşağıdakı misralarda, müxtəlif kontekstlərin rolunu asanlıqla görmək olar.

"Watching his friend, lying there, with that smile, and the candle-light on his face, Ashurst shuddered" [56, s.21].

Bu misalda işıq şəkli, bizi müəyyən şeyləri görməyə məcbur edən enerji anlamındadır. Sözün mənası kontekstdən aydın olan təkmənalı olmayan bir söz kimi kontekstdən asılı olur.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan və İngilis dilində çoxmənalı sözlərlə bağlı tədqiqat aparılmasının özünəməxsus səviyyədə böyük əhəmiyyəti vardır. Polisemantik sözlərin əsas problemi eyni sözün müxtəlif anlamlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsidir.

Dildə mövcud olan hər hansısa bir əşyanı, hərəkəti, əlaməti, kəmiyyəti bildiren sözlər birdən-birə hazır şəkildə alınma yolla yaranmamışdır. Dildə olan həmin bu sözlər müəyyən bir əlaqə və münasibət, ictimai hadisə nəticəsində meydana gəlmişdir. Belə ki, dildə olan sözlərin yaranması müəyyən bir tarixi əhəmiyyətə malikdir və hər bir sözün özünəməxsus tarixi vardır.

Ümumiyyətlə, nitq prosesində sözün daha anlaşılın və konkret mənası formalaşır və bu cəhətinə görə də “söz” nitqin, daha aydın desək, dilin əsas anlayışı hesab edilir. Ayrılıqda hər bir sözün mənası vardır, ancaq ayrılıqda götürülən hər bir sözün bir sıra əlavə mənalarda başa düşülməsi də təbii bir hal kimi götürülür.

Mənanın kəmiyyət və dərəcəsinə görə dildəki sözlər oxşar olmaya bilər. Ümumiyyətlə, bəzi sözlər ancaq bir, bəzi sözlər isə bir yox bir neçə mənə bildirir.

Dildə çoxmənalı sözlər mühüm rol oynayır. Ən qədim zamanlardan dilin lüğət tərkibində sözlərin çoxmənalılıq ifadə etməsi, onların fəal formada mövcudluğunu göstərir. Bu hadisə dilin daxili inkişaf qanunlarından biri hesab olunur.

I fəsildə çoxmənalı sözlərin yaranmasından bəhs edilir. Çoxmənalılığın ilk dəfə kim tərəfindən işlədilməsi göstərilir. Belə ki, çoxmənalı sözlər çox qədim və keçmiş tarixə malik olmuşdur. Həmçinin, çoxmənalı sözlər və omonimlərin fərqli və oxşar xüsusiyyətləri verilib. Çoxmənalı sözlər və omonimlər haqqında bir çox müəlliflərin, alimlərin fikirləri də qeyd edilmişdir.

II fəsildə məcazlardan və çoxmənalılıq bildirən sözlərin mürəkkəb sözlərdə işlənməsi göstərilir. Belə ki, sözlər həqiqi (birbaşa) və məcazi mənalı olur. Bu məcazi mənalardanda sözlərin məcaziliyi yaranır. Məcəziliyin yaranma yolları və səbəbləri qeyd olunmuşdur. Bundan başqa metafora və metonimiyadan bəhs edilir. Həmçinin, mürəkkəb sözlərin bəziləri çoxmənalılıq bildirə bilir, eyni zamanda yaranma üsulları da verilib.

III fəsildə isə frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıqdan və kontekstual mənalardan söhbət gedir. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalı sözlərə rast gəlinməsindən və lüğətlərdə çoxmənalı frazeoloji vahidlərin göstərilməsindən bəhs edilir. Çoxmənalı sözlərin kontekstual mənaları Azərbaycan və İngilis bədii əsərlərində təhlil olunmuşdur. Bundan başqa kontekstual və ya mətn daxili mənə ilə əlaqədar alimlərin fikirləri də əks edilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan Dilinin Omonimlər Lüğəti. Şərq-Qərb Bakı, 2007, 168 s.
4. Adilov. M, Verdiyeva. Z, Ağayeva. F Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, – 304 s.
5. Axundov A., Məmmədov N. Ümumi dilçilik. Bakı, 142 s.
6. Aslanov, V. 2013. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. Azərbaycan dilçiliyi tarixi: 20-ci əsrdən bu günümüzdək. Bakı, s. 521.
7. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.
8. Behbudov E.Ş. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin çoxmənalığı (dissertasiya). Bakı, 2016, 159 s.
9. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər: Bakı, Azərneşr, 1956, 227 s.
10. Budaqov R.A. (1956) Dilçilik üzrə mülahizələr (tərcümə edən A. Abbasov, R.Rüstəmov, A.Vəliyev). 318 s.
11. Cəfərov. S Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, s.194.
12. Cəfərov S.A. (1970) Müasir Azərbaycan dili. Bakı, s. 250.
13. Cəfərov, S. 1960, 2008. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı. (In the Azerbaijani language) s.192.
14. Dəmirçizadə. Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı B., 1909-1979, 270 s.
15. Dəmirçizadə. Ə. (1967) Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı , s. 205
16. Ələkbərli Ə. 1985. Feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (oçerklər). Redaktoru Z.Budaqova. – Bakı: Elm, s. 244.
17. Həsərət.H Müasir Azərbaycan dilinin leksikası dərslük, Bakı 2005, s.452
18. Həsənov. H Müasir Azərbaycan dilinin leksikası B.1988, 451 s.
19. Həsənov. H (1978) Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı. s 205
20. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 168.

21. Xəlilov. B Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası.B, 2008,442 s.
22. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri İci cilddə Bakı , 2008 s.543.
23. Qurbanov. A Müasir Azərbaycan ədəbi dili.B.2019, 464 s.
24. Qurbanov A.M. (203)Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı s.450.
25. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II c., Bakı, Maarif, 1993, s.548.
26. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikas1. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
27. Nasirzadə. N, Məmmədov Dilçiliyə giriş, Maarif nəşriyyatı Bakı 1980, s.315.
28. Verdiyeva Z.N. Agayeva F.M., Adilov M.I. Azərbaycan dilinin semasiologiyası B., 1979, 204 s.
29. Verdiyeva Z.N. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1988, 63 s.
30. Vəliyeva. N. Ç Azərbaycanca- İngə-Rusca Frazəoloji Lüğət Bakı-2006, 863 s.
31. Vəliyeva N.Ç. Frazəoloji birləşmələrin müqayisəli-linqvistik təhlili (ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2011, 415 s.

Rus dilində

32. Абаев, В.И. 1957. О подаче омонимов в словарях // Вопросы языкознания. - - С.31-43. (In the Russian language).
33. Арбекова Т.И. Лексикология Английского Языка, Москва «Высшая Школа» 1977, с.239.
34. Амосова Н.Н. К вопросу о лексическом значении слова// Вестник, ЛГУ. 1957, №2.
35. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., Издательства МГУ, 1963, 207 с.
36. Бинович Л.Э. О многозначности идиом // Иностранные языки в школе, 1979, № 5.
37. Виноградов В.В. об основных типах фразеологических единиц в русском яз. Москва, 1977, 220 с.
38. Виноградов В.В Лексикология и. лексигорафия: избранные труды, Москва, Наука, 1977, 310 с.
39. Виноградов В.В.1952. Словообразование и его отношение к грамматике и

- лексикологии (на материале русского и родственных языков) // Вопросы теории и истории языка. М., р. 99-152. (In the Russian language), 152 с.
40. Жуков В.П., К вопросу о многозначности фразеологизмов // Вопросы фразеологии, М., 1965, 360 с.
41. Кунин А.В. Англиская фразеология. Москва, 1970, 344 с.
42. Куинин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. 2-е изд перераб. Москва: Высшая школа, 1996. 156.с
43. Lectures on English Lexicology. Курс лекций по лексикологии английского языка. Учебное пособие для студентов иностранных языков. –Казань: ТГГПУ, 2010 - 92 с.
44. Колшанский Г.В. О природе контекста. Вопросы языкознания, 1959, №4,с.47-49.
45. Потевня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва, Учтедгиз, 1968, 536 с.
46. Смирницкий А. Лексикология английского языка. М. 1956. с.259
47. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикграфин Москва, Изб. АН, СССР, 1940, №3, 518 с.

İngilis dilində

48. Arnold. I. V. English word. 1986 p.296
49. Abbasova English-Russian-Azeri paroemik units. Baku, 2019, AzTU mətbəsi 568.
50. Babich G.N. (2010), Lexicology: A Current Guide. p.196.
51. Bally, Ch. 1921. Traite de stylistique française. Premier volume. Seconde edition. Heidelberg, 331 p.
52. Baraskaya D.J.(1972).Words and how to use them.A text reference book of word meaning and combinations.L.Lviv University Press p. 256.
53. Cruse. M Meaning in language p.437.
54. Cruze, D.A. (1986), Lexical Semanties, New York: Cambridge, University Press.p, 310

55. Galperin I.R Stylistics 1981, p.334
56. Galsworthy. J. (1916). "The Apple Tree", 662 p.
57. Ginzburg. R. S. and others. A Course in modern english lexicology Moscow 1979, 269 s.
58. Hajiyeva. A. English Lexicology B. 2011, 238 p.
59. Hajieva A.U. Exercises on English phraseologism. Baku, Science and education, 2009, 224 p.
60. Heydarova Khadija. Dilemma in the Azerbaijani Philological Dictionaries - Homonymy or Polysemy, 150 p.
61. Kato. A. Error analysis of high school student essays // Accents Asia 2011, p.107
62. Lyons. J. Linguistics Semantics p.394
63. Marie. R. B. Polysemy p.28
64. M.Orembovskaya, T.Gvarjaladze, T.Orembovskaya (1964) Tbilisi: English lexicology, p. 133
65. Shakespeare, W. (1974). Romeo and Juliet. In G. Evans (Ed.). The riverside Shakespeare. New York, NY: Houghton Mifflin, 120 p.
66. Taylor, J.R. 1989. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. Oxford: Clarendon Press, 414 p.

Internet resurslari

67. <https://en.wikipedia.org/wiki/Polysemy>
68. <http://sites.google.com/site/engpolysemy>
69. [http:// en.m.wikipedia.org](http://en.m.wikipedia.org)
70. <http://sites.google.com/site/engpolysemy/semantic-structure-of>